

Αγριανά παραμύθια της Νάξου

Οι αρχαιολόγοι διηγούνται...

Αγρινιά παραμύθια της Νάξου

Οι αρχαιολόγοι διηγούνται...

Περιεχόμενα

Editorial 5

Ενοτητα Α: Οι Αρχαιολόγοι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας διηγούνται...

Χρήστος Ντούμας, Πρόσωπα, πράγματα και συμπεριφορές στη Νάξο των αρχών της δεκαετίας του 1960 32

Ζαφειροπούλου Φωτεινή, Σαν Παραμύθι. Αναμνήσεις από τη Νάξο στις δεκαετίες 1960-1970 55

Φανή Δροσογιάννη, Σαν παραμύθι 63

Ενοτητα Β: Οι Αρχαιολόγοι, καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, διηγούνται...

Βασίλης Λαμπρινουδάκης, Monumenta: Αληθινά παραμύθια της Νάξου 2 85

Νότα Κούρου, Αληθινά παραμύθια της Νάξου 2 103

Εύα Μπουρνιά, ... 150

Έκδοση: Monumenta

ISBN 978-960-99547-1-6

Σελιδοποίηση: Μυρτώ Μπελοπούλου (www.catdesign.gr)

Σχεδίαση εξωφύλλου, κολλάζ: Μυρτώ Μπελοπούλου (www.catdesign.gr)

Εκτύπωση: Μ. Αργυρόπουλος

Επικοινωνία:

Monumenta

τηλ. 2285360151, 6973308857, 6972268659

email: info@monumenta.org

tkm.monumenta.org

www.monumenta.org

Ενοτητα Α:

Οι Αρχαιολόγοι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας διηγοούνται...

Πρόσωπα, πράγματα και συμπεριφορές στη Νάξο των αρχών της δεκαετίας του 1960

Μετά από διαγωνισμό στα τέλη του 1959, διορίστηκα στην Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως του Υπουργείου Προεδρίας της Κυβερνήσεως ως Επιμελητής Αρχαιοτήτων τον Μάρτιο του 1960.¹ Σύμφωνα με τη νέα πολιτική που άρχισε να εφαρμόζει η Υπηρεσία, οι νεοδιοριζόμενοι αρχαιολόγοι έπρεπε να υπηρετήσουν σε μονάδες της Αθήνας προκειμένου να ασκηθούν σε θέματα διοίκησης και νομοθεσίας, πριν τοποθετηθούν σε Εφορείες Αρχαιοτήτων. Σε μένα έλαχε την άσκηση αυτή να κάνω στην Κεντρική Υπηρεσία υπό τον Γενικό Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων Γιάννη Παπαδημητρίου. Μετά από ένα οκτάμηνο, στις αρχές του 1961 τοποθετήθηκα στην ΚΑ' Εφορεία Αρχαιοτήτων (Κυκλάδων) με έδρα την Μύκονο και προϊστάμενο τον αείμνηστο Νικόλαο Ζαφειρόπουλο. Ωστόσο, παρά τον διπλασιασμό του επιστημονικού προσωπικού της Εφορείας με την δική μου τοποθέτηση, οι ανάγκες ήταν τόσο πολλές και τόσο επείγουσες, ώστε, πολλούς μήνες πριν καταλήξω στην έδρα μου, να λάβω εντολές μετακίνησης για υπηρεσία σε διάφορα νησιά. Έτσι, όταν επέστρεψα από την Μήλο τον Φεβρουάριο του 1961, βρήκα να με αναμένει εντολή επείγουσας μετάβασης στη Νάξο.

Είναι γεγονός ότι η Νάξος εκείνη την εποχή μαστιζόταν κυριολεκτικά από τις λαθροανασκαφές και την αρχαιοκαπηλία.² Επίσης πολλά βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία με πλούσιο τοιχογραφικό διάκοσμο βρίσκονταν κυριολεκτικά στο έλεος των στοιχείων της φύσης και των κτηνών, τετραπόδων αλλά και ... διπόδων! Ο μόνος βυζαντινολόγος που μέχρι τότε υπηρετούσε στις Κυκλάδες ³ είχε πρόσφατα εκλεγεί καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και είχε αποχωρήσει από την Υπηρεσία. Στη Νάξο βρισκόταν ήδη συνεργείο της Διεύθυνσης Αναστηλώσεων που με επί κεφαλής τον αείμνηστο αρχιτεχνίτη Γεώργιο Κολοκοτσά εργαζόταν στον βυζαντινό ναό του Αγ. Γεωργίου του Διασορείτη στην Τραγαία. ⁴ Παράλληλα, ορίστηκε υπόλογος για τις αναστηλωτικές εργασίες που εκτελούνταν στην Καταπολιανή της Πάρου υπό την γενική εποπτεία του αείμνηστου δασκάλου μου Αναστασίου Ορλάνδου και με επί κεφαλής του συνεργείου τον πά-

1. Μετά από δύο συνεχείς διαγωνισμούς εντός ενδεκαμήνου ο αριθμός των υπηρετούντων στην Υπηρεσία αρχαιολόγων έφτασε τους 45!

2. Ναξιακά 23 (61), Δεκ.2006- Φεβρ. 2007, 30-42

3. Κων. Καλοκύρης

4. Τεχνικά Χρονικά 217, 1962. Γ. Δημητροκάλλης, Συμβολαί εις την μελέτην των Βυζαντινών Μνημείων της Νάξου. Τόμ. Α', Αθήναι 1972, 11-12, 29-58

να εφευρετικό και δραστήριο αρχιτεχνίτη Ευστράτιο Φεργαδιώτη. Χρωστάω ευγνωμοσύνη και στους δύο αυτούς λαϊκούς ανθρώπους, -Κολοκοτσά και Φεργαδιώτη- μακαρίτες σήμερα, γιατί μου δίδαξαν πώς να διαχειρίζομαι ανθρώπους χωρίς να γίνομαι αυταρχικός ή μισητός. Με την σεμνότητα που τους διέκρινε αλλά και με τη στοργή που έδειχναν για τους ανθρώπους των συνεργείων τους κατόρθωναν να εξασφαλίζουν όχι μόνο την αποδοτικότητα στο έργο τους αλλά και την αγάπη των τεχνιτών τους.

Ελλείψει, λοιπόν, βυζαντινολόγου μου ανατέθηκαν καθήκοντα επίβλεψης έργων που εκτελούνταν σε βυζαντινά μνημεία. Το επείγον όμως για την μετάβασή μου στη Νάξο, απέβλεπε στην ικανοποίηση απαίτησης του πανίσχυρου Ναξιώτη πολιτικού της εποχής και κορυφαίου στελέχους της κυβέρνησης, για τον οποίο οι εκτελούμενες εργασίες ήσαν σαν να μη γίνονταν, αν οι ντόπιοι κομματικοί παράγοντες δεν μπορούσαν να τις εκμεταλλευτούν. Την σκοπιμότητα αυτή της αποστολής μου, αν και λόγω απειρίας δεν υποψιάστηκα ευθύς εξ αρχής, δεν καθυστέρησα να συνειδητοποιήσω. Παρ' όλα αυτά, οφείλω να ομολογήσω, ότι οι εμπειρίες και οι γνώσεις που αποκόμισα ήσαν πολύτιμες.

Ένα πρωινό του Μάρτη 1960, λοιπόν, επιβιβάστηκα στο ... πολυτελές για την εποχή πλοίο «Μαριλένα» και μετά από 7-8 ώρες ταξίδι έφτασα στη Νάξο, όπου παρέμεινα ως τον Ιούνιο. Ενοικίασα ένα δωμάτιο στον ενετικό πύργο Γρατσία στο Χαλκί,⁵ ώστε να είμαι κοντά στο συνεργείο που εργαζόταν στα μνημεία της περιοχής. Από εκεί καθημερινώς, μετά την επιθεώρηση του συνεργείου είχα την ευκαιρία να εξερευνήσω την περιοχή, να γνωρίσω τον τόπο, να μιλήσω με τους ανθρώπους του. Νέον αρχαιολόγο, με ιδανικά για την πολιτισμική μας κληρονομιά, χωρίς όμως εμπειρία και επίγνωση της ελληνικής πραγματικότητας, από τις πρώτες κιόλας ημέρες με συγκλόνισε η άθλια εικόνα των εκκλησιαστικών μνημείων της Ναξιακής υπαίθρου. Ορθώνονταν μπροστά μου ως μνημεία της υποκρισίας, την οποία λίγα χρόνια νωρίτερα είχα βιώσει ως τρόφιμος της Θεολογικής Σχολής Αθηνών και του θεολογικού οικοτροφείου της Εκκλησίας της Ελλάδος στην Μονή Πετράκη. Από τη μια μεριά, ο «φιλόθρησκος» λαός της Ελληνικής υπαίθρου χρησιμοποιούσε τις πλούσια τοιχογραφημένες βυζαντινές εκκλησίες για να ... σταβλίζει τα ζώα του. Από την άλλη, η επίσημη εκκλησία που, ενώ με πείσμα διεκδικούσε την κυριότητα των βυζαντινών μνημείων, στην πράξη με την αδιαφορία της διαπαιδαγωγούσε ανάλογα το χριστεπώνυμο πλήρωμά της.

Πρωταρχική φροντίδα, λοιπόν, του συνεργείου μας ήταν να καθαρίζει τους ναούς

5. Τον πύργο τότε διαχειριζόταν η ευγενική δέσποινα Ελένη Γρατσία. Για την ιστορία του μνημείου βλ.

από την κοπριά και να προστατεύει την είσοδό τους με θύρα που ασφάλιζε με κλειδί, ώστε να σταματήσει ο σταβλισμός ζώων. Αφού αυτή η διαδικασία ακολουθήθηκε και στον Άγιο Γεώργιο Διασορείτη, το συνεργείο προχώρησε στην επισκευή της στέγης και την στεγάνωση των τοίχων προκειμένου να διασωθεί ο εξαιρετικός τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού. Όσπου να επέμβει το συνεργείο συντήρησης τοιχογραφιών, το κλειδί παραδόθηκε στον εφημέριο του χωριού, ώστε ο ναός να επαυκτήσει τον ρόλο του ως τόπος λατρείας, για όσους βεβαίως τον σέβονταν.

Μια μέρα, και ενώ οι εργασίες στον Αϊ-Γιώργη βρίσκονταν σε εξέλιξη, ειδοποιήθηκα από την αστυνομία να διακόψω τις εργασίες και να εμφανιστώ ενώπιον του Διοικητή στη Χώρα. Χωρίς καθυστέρηση, και όπως ήμουν με την αμφίεση εργασίας –αμπέχονο και άρβυλα- εμφανίστηκα στον κ. Διοικητή επισημαίνοντάς του, ότι έκανε κατάχρηση εξουσίας δίνοντας εντολή διακοπής εργασιών, που εκτελούνταν με γραπτή εντολή του Υπουργού Προεδρίας της Κυβερνήσεως. Δικαιολογήθηκε εξηγώντας μου ότι η ενέργειά του αυτή απέβλεπε στην ικανοποίηση επιθυμίας του Μητροπολίτη Παροναξίας Επιφανείου, τον οποίο με παρακάλεσε να επισκεφθώ. Λίγα λεπτά αργότερα βρέθηκα μπροστά στην ανοιχτή πόρτα του γραφείου του Μητροπολίτη στο μητροπολιτικό μέγαρο. Από τη θέση εκείνη και ενώ η παρουσία μου είχε γίνει αντιληπτή από τον Δεσπότη, είχα την ευκαιρία να παρακολουθήσω το ψυχολογικό μαρτύριο, στο οποίο ο σεβασμιώτατος υπέβαλλε μian ηλικιωμένη χωρική που όρθια τον εκλιπαρούσε για κάποια εξυπηρέτηση.

Η καθημερινή χειμερινή αμφίεσή μου προφανώς δεν απέπνεε το κύρος που ανέμενε ο Μητροπολίτης από ένα κρατικό υπάλληλο, ώστε δεν υποψιάστηκε την ιδιότητά μου. Αφού, λοιπόν, τελείωσε με την χωρική, με ύφος βλοσυρό απευθύνθηκε σε μένα. Ακολούθησε περίπου ο εξής διάλογος:

Μητρ.: Εσύ τι θέλεις εδώ;

Ντ.: Είμαι ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων που ζητήσατε να δείτε, σεβασμιώτατε.

Μητρ.: Και τι κάνεις εδώ;

Ντ.: Εποπτεύω την συντήρηση των εκκλησιών στην Τραγαία.

Μητρ.: Οι εκκλησίες αυτές είναι αδέσποτες;

Ντ.: Είναι κάτι χειρότερο, σεβασμιώτατε: είναι στάβλοι. Καθαρίζουμε την κοπριά, φτειάνουμε την πόρτα και παραδίδουμε το κλειδί στον παπά του χωριού.

Μητρ. Δεν θα έπρεπε να δεις το Δεσπότη πριν αρχίσεις τις εργασίες;

Ντ.: Η εντολή από το προϊστάμενο Υπουργείο είναι να εποπτεύσω την εκτέλεση των εργασιών και όχι να κάνω κοινωνικές επαφές. Αν ήθελα, θα το είχα κάνει. Δεν το έκρινα σκόπιμο όμως και δεν το έκανα. Που το τρωτώ;

Μητρ.: Το Υπουργείο δεν θα έπρεπε να κοινοποιήσει την εντολή και στο Δεσπότη;
Ντ.: Δεν μου πέφτει λόγος να σχολιάσω τις ενέργειες της προϊσταμένης μου Υπη-
ρεσίας. Προφανώς δεν το έκρινε αναγκαίο. Ωστόσο, σεβασμιώτατε, αν επιμένετε,
θα διακόψω τις εργασίες τηλεγραφώντας στο Υπουργείο, ότι αυτή είναι η επιθυ-
μία του Δεσπότη.

Μητρ.: Όχι, βρε αδερφέ, να φτάσουμε στα άκρα. Εμείς εδώ κερνάμε και γλυκό.
Μου πρόσφερε ένα σοκολατάκι και αποχώρησα χωρίς βεβαίως να εισπράξω τις ...
ευλογίες του! Αυτό ήταν η πρώτη και τελευταία συνάντηση που είχα με τον μητρο-
πολίτη Παροναξίας Επιφάνειο. Ήταν δε και η τελευταία ενόχληση που είχα από τις
αρχές.

Το είδος των εργασιών στα μνημεία δεν απαιτούσε την συνεχή επί τόπου
παρουσία μου. Μετά την πρωινή επιθεώρηση του συνεργείου, μου έμενε άφθονος
χρόνος για επιφανειακές έρευνες με προγραμματισμένες περιοδείες στην ευρύτε-
ρη περιοχή. Έτσι, είχα την ευκαιρία να εντοπίσω αξιόλογες θέσεις και μνημεία, να
συνομιλήσω με ντόπιους και να αντλήσω πληροφορίες για τυχόν λαθραίες επεμβά-
σεις και καταστροφές. Ακόμη και στον πέριξ του Αϊ-Γιώργη του Διασορείτη ελαιώ-
να, εντοπίστηκε πλήθος θραυσμάτων οψιανού που μαρτυρούσε την παρουσία προ-
ϊστορικής δραστηριότητας στην περιοχή. Πηγαίνοντας, ένα πρωινό, προς το μεσαι-
ωνικό κάστρο στα δυτικά του Τσικαλαριού, εντόπισα το νεκροταφείο των πρώιμων
γεωμετρικών χρόνων στη θέση 'Αλωνάκια' που, όπως έδειξε η μετέπειτα ανασκα-
φή του, ήταν σημαντικότερο.⁶ Το ίδιο το Κάστρο του Τσικαλαριού με πλήθος με-
ταβυζαντινών ναυδρίων, το εκκλησάκι της Παναγίας της Κριτόματης (;) μεταξύ των
χωριών Αγ. Θαλαλαίου και Μελάνων, ο μοναδικός βυζαντινός ναός της Θεοσκεπά-
στης Ποταμιάς (Άγιος Μάμας), ο Αγ. Ιωάννης ο Θεολόγος στο δρόμο από τον Κα-
λόξυλο προς Απείρανθο, το ναύδριο του Αγίου Γεωργίου στη θέση Μεσονήσι, σε
περίπου μισής ώρας πορεία στα βορειοανατολικά του χωριού Μονή, ήσαν επίσης
ανάμεσα στα μνημεία που επιστημάνθησαν ότι είχαν άλλο μεγαλύτερη και άλλο μι-
κρότερη ανάγκη για επισκευή και συντήρηση.⁷ Ωστόσο, το μνημείο που επέλεξα
για άμεση επέμβαση μετά τον Άη Γιώργη τον Διασορείτη ήταν ο ναός της Πανα-
γίας Δροσιανής στη Μονή, οι εντυπωσιακές τοιχογραφίες του οποίου κινδύνευαν
άμεσα από την υγρασία, αφού η βόρεια και ανατολική πλευρά του μνημείου λει-
τουργούσαν ως αναλήμματα του παρακείμενου περιβολιού που άγγιζε τη στέγη
του ναού. Η δε επέμβασή μας περιορίστηκε ακριβώς στην αποχλωμάτωση των δύο

6. Αρχαιολογικό Δελτίο 18 (1963) Β' 2 Χρονικά: 279-280. 20 (1965) Β'3 Χρονικά: 515-522. 21 (1966) Β' 2 Χρονικά:
391-395

7.

πλευρών και την απελευθέρωση του μνημείου με την δημιουργία ευρείας εξωτερι-
κής τάφρου ως το θεμέλιο του ναού. Είναι αλήθεια, ότι τις εργασίες δεν εξετέλε-
σαν 'οι εντόπιοι εξ ιδίας πρωτοβουλίας', όπως εσφαλμένα πληροφορήθηκε ο με-
τέπειτα Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κυκλάδων Νικ. Δρανδάκης.⁸ Συνέδρα-
μαν όμως πρόθυμα, σε αντιδιαστολή με την συμπεριφορά του Δεσπότη, δίνοντας
την συγκατάθεσή τους και μη εγείροντας αξιώσεις για την διάνοιξη της τάφρου
σε βάρος των ιδιοκτησιών τους.

Όπως επεσήμανα και στην αρχή, οι λαθροανασκαφές στις αρχές της δεκα-
ετίας του 1960 βρίσκονταν στο απόγειό τους στη Νάξο. Η Απείρανθος λειτουργού-
σε ως το μεγάλο κέντρο αρχαιοκαπηλείας και διακίνησης αρχαίων με σχεδόν απο-
κλειστική προτίμηση τα έργα πρωτοκυκλαδικής τέχνης όχι μόνο από τη Νάξο αλλά
και από τα γειτονικά νησιά Πάρο, Κέρο, Κουφονήσια, Αμοργό, Σχοινούσα, Ηρα-
κλειά, Ίο, Σίκινο, Φολέγανδρο κλπ. Ο κατάλογος λεηλατημένων θέσεων που εντό-
πισα στη Νάξο, δεν είναι παρά μια δειγματοληψία για να αντιληφθεί κανείς το μέγε-
θος λαίλαπας που είχε ενσκήψει σε βάρος της πολιτισμικής κληρονομιάς στις Κυ-
κλάδες.⁹

Πολύ καλά οργανωμένο κύκλωμα αρχαιοκαπήλων, με «γερές πλάτες» σε
κυβερνητικό επίπεδο, όχι μόνο κατεύθυναν τις λαθραίες ανασκαφές αλλά και δι-
ακινούσαν τα προϊόντα τους. Τις φεγγαρόλουστες νύχτες του Φθινοπώρου, μετά
τα πρωτοβρόχια που μαλάκωνε η γη, η ύπαιθρος της Νάξου κυριολεκτικά στέναζε
κάτω από τη σκαπάνη των λαθροανασκαφών. Συχνά το σκάψιμο έφτανε σε βάθος
που ξεπερνούσε το ένα μέτρο εξαφανίζοντας κάθε ίχνος της παράνομης πράξης
αλλά και δίνοντας την εντύπωση καλοσκαμμένου αγρού έτοιμου για καλλιέργεια.
Η μόνη μαρτυρία για την ύπαρξη νεκροταφείου ήταν οι φρεσκοσπασμένες πλάκες
των τάφων, που διευθετούνταν με τάξη στους αναλημματικούς τοίχους – τους τρά-
φους- των χωραφιών. Οι φήμες της εποχής οργίαζαν ότι οι νυχτερινές αυτές επι-
χειρήσεις επιδοτούνταν από το ίδιο το Κράτος μέσω της Αγροτικής Τραπέζης με
την μορφή ... καλλιεργητικών δανείων που δίνονταν σε ευνοούμενους του κομματι-
κού κατεστημένου! Πρόσφατα προσπάθησα να αναζητήσω στοιχεία στην Αγροτι-
κή Τράπεζα σχετικά με τους δανειολήπτες μήπως εντοπίσω και ονόματα διάσημων
αρχαιοκαπήλων της εποχής. Δυστυχώς, όπως πληροφορήθηκα αρμοδίως, τα στοι-
χεία αυτά μετά παρέλευση μερικών ετών καταστρέφονται. Ιδού ένας ακόμη τρόπος
για να σβήνει η νεώτερη Ελλάδα την ιστορία της!

8. Αρχ. Δελτ. 21, 1966, Χρον. 401

9. Ναξιακά 23 (61), Δεκ.2006- Φεβρ. 2007,;

Για τον τρόπο διακίνησης των προϊόντων από τις λαθραίες ανασκαφές, καθώς και για την αντιμετώπιση των οργάνων της τάξης που ήθελαν να τηρήσουν τον όρκο τους, είχα την ευκαιρία να αναφερθώ από άλλη θέση. Αξίζει όμως να μνημονεύσω το περιστατικό του αστυνομικού οργάνου που, ενώ συνέλαβε τους λαθροανασκαφείς επ' αυτοφώρω, εξαναγκάστηκε με την απειλή δυσμενούς μετάθεσης, να τους απελευθερώσει χωρίς καν να σχηματίσει δικογραφία!¹⁰ Πάντως, εν γνώσει ή εν αγνοία του Ναξίου πανίσχυρου υπουργού, γεγονός παραμένει ότι η εντολή δόθηκε τηλεφωνιά από το γραφείο του. Έτσι, ενώ οι κομψασμοί για ένδοξους προγόνους και για μεγάλη πολιτισμική κληρονομιά περίσσευαν, η φιλοπατρία εξακολουθούσε να λειτουργεί ως άσυλο των απατεώνων, κατά την έκφραση του Αμερικανού συγγραφέα Hemingway. Υποθέσεις αρχαιοκαπηλείας σπάνια έφταναν στα ακροατήρια των δικαστηρίων, και ακόμη σπανιότερα επιβάλλονταν ποινές,¹¹ ενώ πατριώτες, όπως ο Μιχάλης Μπαρδάνης ο Μανόλης Γλέζος, ο Νικηφόρος Μανδηλαράς, για τους οποίους σήμερα σεμνύεται όχι μόνο η Ναξιακή κοινωνία αλλά η Ελλάδα ολόκληρη, χαρακτηρίζονταν ως 'μιάσματα'. Αισθάνομαι ιδιαίτερα τυχερός που αυτά τα 'μιάσματα', οι πραγματικοί πατριώτες, με τίμησαν με την φιλία τους, όπως με τίμησαν και με βοήθησαν εκείνα τα χρόνια και άλλα φιλελεύθερα μυαλά της Ναξιακής κοινωνίας, όπως ο φύλακας αρχαιοτήτων Νίκος Γαβαλάς, ο καθηγητής γυμναστικής Μανόλης Ψαράς, ο Γυμνασιάρχης φιλόλογος Αντώνης Κατσουρός, ο φαρμακοποιός Γιάννης Δελλαρόκκας, ο Γιάννης Μαργαρίτης κ. ά.¹²

Τα βυζαντινά μνημεία βρίσκονταν συνήθως μακριά από κατοικημένες περιοχές και οι εργασίες που εκτελούνταν σ' αυτά δεν προσφέρονταν για κομματική εκμετάλλευση, αφού δεν γίνονταν αντιληπτές από το ευρύτερο κοινό. Έπρεπε πάση θυσία να γίνουν έργα και μέσα στην πόλη, ώστε να προβληθούν στην εκλογική πελατεία του κ. Υπουργού ως απτό δείγμα του ενδιαφέροντός του για την ιδιαίτερη πατρίδα του. Το περίβλεπτο δε μνημείο που προσφερόταν για τέτοιου είδους εκμετάλλευση δεν ήταν άλλο από τον αρχαϊκό ναό επάνω στη νησίδα Παλάτια, γνωστό στην τοπική κοινωνία ως «Πορτάρα». Πήρα, λοιπόν, εντολή να μεταβώ στην Αθήνα, όπου ο ίδιος ο Γενικός Επιθεωρητής Αρχαιοτήτων Ιω. Παπαδημητρίου με διέταξε να εγκαταστήσω συνεργείο και να αρχίσω αμέσως εργασίες αναστήλωσης του ναού, για να ικανοποιηθεί η επιθυμία του Υπουργού. Στην επιχειρηματολογία μου ότι οι διαθέσιμες πληροφορίες για το μνημείο είναι πολύ περιορισμένες και

10. Ναξιακά 23 (61), Δεκ.2006- Φεβρ. 2007,.

11. Στην περίπτωση λαθροανασκαφής στις Μαντούφες Κυνιδάρου από τους πέντε κατηγορηθέντες καταδικάστηκαν τέσσαρες: ένας σε φυλάκιση 3,5 μηνών, δύο σε φυλάκιση 5,5 μηνών και 3000 δραχμές καθένας και ο τέταρτος σε 5,5 μήνες φυλάκιση, 3000 δραχμές και επί πλέον πρόστιμο 2000 δραχμών. Την ποινή μπορούσαν να εξαγοράσουν προς 100 μεταλλικές δραχμές την ημέρα Εάν όμως ήταν εφέσιμη, προσέφευγαν στο Εφετείο για την μείωσή της.

12. Βλ. επίσης Ναξιακά 23 (61), Δεκ.2006- Φεβρ. 2007,.

ότι ο ναός φαίνεται πως δεν είχε ποτέ προχωρήσει πέρα από τα θεμέλια, η απάντησή ήταν αφοπλιστική:

«Ο Υπουργός Συντονισμού έχει πάψει να υπογράφει τις πιστώσεις προς την Αρχαιολογική Υπηρεσία και έχουν ανασταλεί όλα τα έργα ανά τη χώρα, μέχρις ότου εγκατασταθεί το συνεργείο στην Πορτάρα».

Επέστρεψα στη Νάξο και έβαλα συνεργείο να καθαρίσουμε τα θεμέλια του ναού. Από τον καθαρισμό προέκυπτε ότι η κατασκευή του ναού είχε μεν ξεκινήσει, αλλά είχε διακοπεί σε πρώιμο στάδιο. Υπέβαλα εκτενή αναφορά τεκμηριώνοντας βιβλιογραφικά και φωτογραφικά ότι κάθε απόπειρα αναστηλωτικής εργασίας θα ήταν αυθαίρετη και επιβλαβής για το μνημείο. Μάταια όμως, αφού η επιστημονική δεοντολογία δεν εξασφάλιζε τις ψήφους που χρειαζόταν ο Υπουργός στις επερχόμενες εκλογές!

Σε συνεννόηση με τον Γεν. Επιθεωρητή και προκειμένου να μη προκληθεί ζημιά στο μνημείο, προέβην στην αγορά μαρμάρων, τα οποία μεταφέρθηκαν στην Πορτάρα, όπου δύο τεχνίτες πήραν εντολή να προσποιούνται ότι εργάζονται ...! Η αλλαγή Κυβέρνησης μετά τις εκλογές του 1963 μου έδωσε την ευκαιρία όχι μόνο να διακόψω τις άσχετες και επικίνδυνες για το μνημείο εργασίες, αλλά και να εξαφανίσω κάθε ίχνος τους καταποντίζοντας τους όγκους των σύγχρονων μαρμάρων στην παρακείμενη θάλασσα. Η αδιαμφισβήτητη διασπάτιση του δημόσιου χρήματος, που έγινε και με δική μου συνέργεια, κρίθηκε λιγότερο επιβλαβής από την επέμβαση στο ίδιο το μνημείο.

Στην Απείρανθο των αρχών της δεκαετίας του 1960 ζούσαν ακόμη αρκετοί ηλικιωμένοι 'βρακάδες', ανάμεσά τους ο Δημητράκης και ο Νικόλας ο Μπαρδάνης. Τον Δημητράκη είχα συναντήσει αρκετές φορές στη Σύρο, όπου συχνά προσαγόταν για αγορανομικές παραβάσεις στο κρεωπωλείο του στο χωριό. Ήταν πανέξυπνος και ετοιμόλογος. Ένα από τα πολλά ανέκδοτα που κυκλοφορούσαν γι' αυτόν ήταν και το εξής: ένα βράδυ και ενώ ο Δημητράκης έκοβε βόλτες στο λιμάνι της Σύρου περιμένοντας το πλοίο για τη Νάξο, νεαρή κυρία θέλοντας να τον πειράξει του είπε: 'παπού, μου δανείζεις τη βράκα σου να την κάνω πανί στη βάρκα μου;' Η απάντησή του γέρου ήταν άμεση και αποστομωτική: 'ευχαρίστως, αλλά το πανί πάει με τ' άλμπουρο'!

Στην περιοχή του Λιώνα ο έρο-(= γέρο) Νικόλας ο Μπαρδάνης είχε το μητάτο του. Από εκεί καθημερινά έλεγχε στις γύρω βουνοπλαγιές το κοπάδι των κα-

τοικιών του και κατέληγε στην Κορφή τ' Αρωνιού, όπου τότε διενεργούσα την ανασκαφή της πρωτοκυκλαδικής εγκατάστασης.¹³ Εντυπωσιασμένος από την λεπτοδουλειά της ανασκαφής και από τις πληροφορίες που μπορεί να αντλήσει κανείς από τα ταπεινά ερείπια, προθυμοποιήθηκε να με οδηγήσει σε μια θέση στα βορειοανατολικά της Απειράνθου για να μου δείξει 'αρχαία' που ο ίδιος είχε εντοπίσει. Μετά από πορεία δυο περίπου ωρών και τη διαβεβαίωση, ότι αυτά που μου έδειξε δεν ήταν αρχαία, ο γερο-Νικόλας εκδήλωσε την απογοήτευσή του συνθέτοντας το παρακάτω κοτσάκι:

«ερι, έρι, έρι, δωρεάν και τζάμπα,
έρι, έρι, έρι ήκαμα τη στράτα»

Στον Πάνερμο, όπου το Φθινόπωρο του 1963 διενεργούσα την ανασκαφή στο Κορφάρι των Αμυγδαλών,¹⁴ απασχολούσα ως εργάτη και τον ιδιοκτήτη του κτήματος που ήταν και κάτοχος κοπαδιού μερικών εκατοντάδων κατσικιών. Ξαφνικά και χωρίς καμιά προειδοποίηση απουσίασε επί δύο ημέρες από την εργασία. Όταν την τρίτη ημέρα επανήλθε εξηγήσεις, μου εξήγησε ότι κάθε πρωί και πριν έλθει στη δουλειά επιθεωρούσε τις ζούλες (κασίκες) του που έβοσκαν ελεύθερα στις γύρω βουνοπλαγιές. Σε κάθε ζούλα είχε δώσει ξεχωριστό όνομα και βάσει αυτού τια αναζητούσε κάθε πρωί! Τη συγκεκριμένη ημέρα η «παρδαλοτσούλα» δεν εμφανίστηκε στο προσκλητήριο, πράγμα που τον έκανε να διαθέσει όλη την ημέρα του ψάχνοντάς την. Βέβαιος ότι του την είχαν κλέψει, αναζήτησε κρυσφύγετα και ανακάλυψε το δέρμα και το μισό κουφάρι της κρυμμένα μέσα στη σπηλιά του Ζα, κοντά στο Φιλώτι. Υπερήφανος που τελικά οι κλέφτες δεν κατάφεραν να τον ξεγελάσουν, εμάζεψε τους φίλους του με τους οποίους κατανάλωσε την υπόλοιπη ζούλα γλεντώντας σε ταβέρνα του Φιλωπιού. Έτσι, η απουσία από την ανασκαφή για δεύτερη μέρα οφειλόταν στην μέθη της προηγούμενης.

Την ζωκλοπή, που ανθούσε ακόμη στην ορεινή Νάξο, η πολιτεία την εθεωρούσε πιο σοβαρό αδίκημα από την αρχαιοκαπηλεία και γι' αυτό συντηρούσε στο νησί τον θεσμό του μεταβατικού αποσπάσματος χωροφυλακής. Δύο ημέρες μετά το περιστατικό της «παρδαλοτσούλας» το απόσπασμα αυτό έτυχε να περνάει από τον Πάνερμο, όπου ο αποσπασματάρχης μου αφηγήθηκε το ακόλουθο περιστατικό: δυο νύχτες νωρίτερα μικρή ομάδα εν ευθυμία τελούντων χωρικών μαζεύτηκαν τις μεταμεσονύκτιες ώρες κάτω από το παράθυρό του στο Φιλώτι και του τραγουδούσαν αυτοσχέδιους στίχους (κοτσάκια). Επειδή του άρεσαν, αντί να κυνηγήσει

13.

14.

τους ταραξίες, σηκώθηκε και τα έγραφε. Από όσα μου είπε θυμάμαι αυτά: «Μου εκλέψανε τη ζούλα, την καλή παρδαλοτσούλα» κι ήταν η παρδαλοτσούλα η καλύτερή μου ζούλα:

την παρδαλοτσούλα τρώμε και σουρώσαμε, αστυνόμε».

Η αφήγηση του αποσπασματάρχη επιβεβαίωσε την γνησιότητα της ιστορίας για την παρδαλοτσούλα. Όμως ποτέ δεν κατάφερα να ξεκαθαρίσω, αν οι πανέξυπνοι απεραθείτες με την καντάδα επεσήμαιναν στον αστυνόμο την ανεπάρκειά του να προστατέψει τα ζώα τους.

Λόγω της ολιγανθρωπίας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της συχνά πολύμηνης απουσίας μας από την έδρα της Εφορείας ήταν δύσκολη η άμεση αντιμετώπιση επειγουσών αναγκών, ιδιαίτερα στις σχέσεις μας με άλλες κρατικές αρχές, π.χ. Δημόσιο Ταμείο, Οικονομική Εφορεία, ΙΚΑ, Τράπεζες κτλ. Για το λόγο αυτό κουβαλούσαμε πάντα μαζί μας, ο Έφορος και εγώ, από μιά υπηρεσιακή σφραγίδα. Μια μέρα, προσκληθείς από τον Φιλωτίτη γιατρό Ευσταθίου, έκανα δοκιμαστική αρχαιολογική τομή σε κτήμα του στην περιοχή του Καστρακιού προκειμένου να γνωρίζω τυχόν ύπαρξη αρχαίων για ανάλογη λήψη μέτρων. Ξαφνικά εμφανίστηκε το μεταβατικό απόσπασμα χωροφυλακής και ο επί κεφαλής, σωστά, εξήτησε εξηγήσεις. Του επέδειξα την υπηρεσιακή μου ταυτότητα και του εξήγησα σε τί συνίστατο η εργασία που εκτελούσα. Ήθελε όμως γραπτή και επίσημη τη διαβεβαίωση. Κόβοντας ένα φύλλο από το σημειωματάριό μου συνέταξα, μπροστά στα μάτια του, υπηρεσιακή εντολή προς τον εαυτό μου να διενεργήσω δοκιμαστική ανασκαφή στο εν λόγω κτήμα! Ικανοποιημένος μας άφησε να συνεχίσουμε το έργο μας.

Εργαζόμενος στη Νάξο είχα την ευκαιρία δύο φορές, 1961 και 1963, να ζήσω το προεκλογικό κλίμα στο νησί. Το 1961 η αστυνομική παρουσία στις προεκλογικές συγκεντρώσεις της αριστεράς ήταν πολύ έντονη και χρειαζόταν πολύ θάρρος για να πλησιάσει κανείς. Το 1963 είχε προηγηθεί ο «ανένδοτος» του Γεωργίου Παπανδρέου και τα πράγματα είχαν κάπως χαλαρώσει. Ωστόσο, οι εκβιασμοί και οι εξαγορές ψήφων ήταν κοινή πρακτική. Συνήθης τρόπος εξαγοράς ψήφων ήταν η εξόφληση μικροχρεών, π.χ. στον μπακάλη. Για την διασφάλιση όμως της ψήφου, στους ψηφοφόρους μία ή δύο ημέρες πριν τις εκλογές δίνονταν ψηφοδέλτια, όπου είχε ήδη σημειωθεί ο σταυρός προτίμησης. Ταυτόχρονα επιδεικνύονταν αντίγραφο του ψηφοδελτίου, όπου είχαν αποτυπωθεί με καρμπόν το σχήμα και η θέση του σταυρού, και το οποίο αποτελούσε στοιχείο για την ταυτοποίηση του ψηφοφόρου. Η απειλή, λοιπόν, προς το θύμα που εξαγοραζόταν ήταν ότι μετά τις εκλογές θα ακολουθούσε διαδικασία ταύτισης των πρωτότυπων ψηφοδελτίων με

τα αντίγραφα και έτσι θα αποκαλυπτόταν τυχόν παρασπονδία του, με όποιες συνέπειες του περιγράφονταν. Για τον μη γνώστη της διαδικασίας διαχείρισης των ψηφοδελτίων μετά τις εκλογές, η απειλή ταυτοποίησης κάθε ψηφοφόρου λειτουργούσε αποτελεσματικά.

Ωστόσο, το αντάλλαγμα που απαιτούσαν οι ψηφοφόροι ήταν ο διορισμός σε κρατική θέση. Είναι χαρακτηριστικό το δίστιχο (κοτσάκι) που κυκλοφορούσε αποδιδόμενο στον τότε υπουργό Αριστείδη Πρωτοπαπαδάκη:

«Οι απαραθείτες θέσι (θέλουν),
κάθε ψήφο και μια θέση».

Βέβαια τότε δεν γνώριζα πόσο βαθιές ήταν οι ρίζες αυτής της πολιτικής στην ιστορία της Νάξου. Το διαπίστωσα πρόσφατα ξεφυλλίζοντας τον εξαίρετο τόμο που πρόσφατα εξέδωσε ο Δήμος Νάξου το 2006.¹⁵ Ως τότε, ομολογώ, αγνοούσα τη φράση «προτιμώ τους Ναξίους από τους αναξίους», την οποία ο γιος του ανωτέρω πολιτικού δυσκολεύεται σε ποιόν από τους δύο, τον πατέρα ή τον παπού του, δυναμικό επίσης πολιτικό Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, να αποδώσει. Αν και ερμηνεύει την πρακτική αυτή ως «στοργική φροντίδα για την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Νάξο, και τους συμπατριώτες του, Ναξίους», έμμεσα την αναγνωρίζει ως ανορθόδοξη ομολογώντας ότι με τη φράση αυτή αντιμετωπίζονταν «οι διαμαρτυρίες τρίτων για την προώθηση Ναξίων σε διάφορες θέσεις»!¹⁶

Χρήστος Ντούμας

15. Σέργης Μ. και Ψαρράς, Σ. Νάξος: Αρμενίζοντας στο χρόνο

16. Μ. Σ. Πρωτοπαπαδάκης, Τέσσερις αιώνες προσφοράς, στο (επιμ.), ,

Λαν Παρამόδι. Αναμνήσεις από τη Νάξο στις δεκαετίες 1960-1970

Στη Νάξο έφτασα για πρώτη φορά με τον Παντελή να μας βγάξει με τις βάρκες στη μικρή αποβάθρα με το κλησιδάκι της Μυρτιδιώτισσας. Ο Παντελής με το Δεσποινάκι ήταν τότε τα δύο γρήγορα και ευέλικτα ποστάλια, όπως λέγανε τα πλοία που έπιαναν πολλά λιμάνια. Στην περίπτωση της Εφορείας Αρχ/των Κυκλάδων- Σάμου τα ποστάλια εκτελούσαν δρομολόγια σε τρεις διαφορετικές γραμμές: Κεντρικών Κυκλάδων: Πειραιά, Σύρου, Παροναξίας, Θήρας – μέσω Ίου, Οίας, Κεντρικών Κυκλάδων και Σάμου: Πειραιά, Σύρου, Τήνου, Μυκόνου, Ικαρίας, Σάμου, Δυτικών Κυκλάδων: Πειραιά, Άνδρου, Κύθου, Σερίφου, Σίφνου, Μήλου, Κιμώλου, Σύρου, Πειραιά. Το σταθερό όμως πλοίο, παντός καιρού που θα λέγαμε σήμερα, ήταν το Μυρτιδιώτισσα, παλιό, γερό σκαρί.

Φοιτήτρια ακόμη, το καλοκαίρι του 1959 ήλθα ως βοηθός του Εφόρου Αρχ/των Κυκλάδων Σάμου Νίκου Ζαφειρόπουλου, συστημένη από τον φίλο του Νικόλαο Κοντολέοντα, πρώην έφορο Κυκλάδων και νέο καθηγητή μας στο Αρχαιολογικό-Ιστορικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η Νάξος ήταν το τρίτο νησί στο οποίο έφτανα με την ιδιότητά μου αυτή- στην Τήνο στις ανασκαφές με τ'ον Κοντολέοντα, στη Μύκονο-Δήλο για τακτοποίηση και καταγραφή αρχαίων στα Μουσεία, στη Νάξο για διάφορες δουλειές στην περιοχή που ο νέος Έφορος των Αρχ/των την γνώριζε τότε για πρώτη φορά όπως κι εμείς, δηλ. εγώ και η φίλη συνάδελφος Αγγελική Λεμπέση.

Την ώρα που έφταναν τα καράβια από τον Πειραιά, μέσω Σύρου πάντα, γύρω στις 11-12 τη νύχτα, ήταν κατασκότεινα, αφού το ηλεκτρικό κοβόταν γύρω στις 9/9 ½, (ΔΕΗ δεν υπήρχε) με αποτέλεσμα εκείνο το πρώτο βράδυ, σαν στραβόγιαννοι που λένε, να προσπαθούμε μέσα στα άγνωστα για μας λαβυρινθώδη στενά, να βρούμε το δρόμο για ένα κατ' ευφημισμό ξενοδοχείο, το Διόνυσος, στο οποίο μας οδηγούσαν χέρια με απλωμένο το δείκτη προς την κατεύθυνση που έπρεπε να ακολουθήσουμε, ζωγραφισμένα κατά διαστήματα στους τοίχους. Γίνεται φυσικά αντιληπτό ότι το 1959 ξενοδοχείο κανονικό δεν υπήρχε και επομένως μέναμε όπου και όπως εύρισκε ο καθένας, κυρίως σε δωμάτια σπιτιών των οποίων οι ιδιοκτήτες ήθελαν να εξυπηρετήσουν τον καθηγητή τους Ν. Κοντολέοντα, τον δικό τους άνθρωπο που αγαπούσαν και εκτιμούσαν ιδιαίτερα. Το ίδιο έγινε αργότερα και με τον Ν. Ζαφειρόπουλο όταν τον γνώρισαν.

Ο Κοντολέον έσκαβε τότε στη Γρόττα και στα Απλώματα αποκαλύπτοντας σημαντικά τμήματα των αρχαίων πόλεων της Νάξου που είχαν κτιστεί όλες στην ίδια θέση, στη

ΒΔυτική ακτή του νησιού που ελέγχει κυρίως τον θαλάσσιο δρόμο ανάμεσα στα δύο κυριότερα Κυκλαδονήσια την Πάρο και τη Νάξο και επομένως είναι καίρια θέση από άποψη εμπορικών κυρίως επαφών αλλά και πολιτικοπολιτιστικών. Οι ανασκαφικές έρευνες έδειξαν ότι οι πρώτες εγκαταστάσεις μικρών σχετικά πληθυσμιακών ομάδων έγιναν στη Νάξο γύρω στην 6^η με 5^η χιλιετία π.Χ. στις δυτικές πλαγιές του ορεινού Ζα, αλλά και στην παραθαλάσσια περιοχή της Γρόττας στη Χώρα. Από το τέλος όμως της 4^{ης} χιλ. π.Χ. νέες πληθυσμιακές ομάδες εγκαθίστανται σχεδόν σε ολόκληρο το νησί, καθώς και στα γύρω μικρά και μεγαλύτερα νησιά, αναπτύσσοντας ένα σπουδαίο πολιτισμό ως και το α' μισό της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. κυριαρχώντας ουσιαστικά στο κεντρικό Αιγαίο.

Αυτός ο λεγόμενος συμβατικά Πρωτοκυκλαδικός κόσμος, που θα ασκούσε εμπόριο πιθανότατα μαζί και πειρατεία έσβησε, όταν επικράτησαν στο Αιγαίο οι Μινωίτες στην αρχή και αργότερα οι Μυκηναίοι που εγκαταστάθηκαν

στην καίρια όπως αναφέρθηκε θέση της Γρόττας, τειχίζοντας μάλιστα την πόλη τους, μοναδικό παράδειγμα στον αρχαιοελληνικό νησιωτικό χώρο.

Αυτή την μυκηναϊκή πόλη, δίπλα στη Μητρόπολη της σημερινής Χώρας, έσκαψε η Εφορεία των Αρχ/των στην αρχή μόνη και αργότερα με τη βοήθεια του Πανεπιστημίου Αθηνών δια του φίλου καθηγητή, σχεδόν Νάξιου, Β. Λαμπρινουδάκη, με αποτέλεσμα, ύστερα από αρκετές περιπέτειες- η ανασκαφή έγινε γιατί ο χώρος προοριζόταν ως παιδική χαρά- να προκύψει ένας αρχαιολογικός χώρος σε διαμόρφωση μοναδική για τα ελληνικά δεδομένα, όταν μάλιστα πρόκειται για περίπτωση οργάνωσής του μέσα στον ιστό πυκνοκατοικημένης περιοχής.

Η ανασκαφή όμως αυτή έγινε σε νεότερα χρόνια όταν η Νάξος πλέον δεν θύμιζε σχεδόν καθόλου το νησί της δεκαετίας του '60 ή της ανασκαφής του Ζαφειρόπουλου τον χειμώνα του 1959 των μυκηναϊκών τάφων στο Καμίνι, λίγο έξω από τη Χώρα, στα Β., όπου όταν σκάβαμε μέσα στους τάφους, λάκκους

βάθ. γύρω στα 4-4/1/2 μ. και έβρεχε, σκέπαζαν τον τάφο με χοντρό μουσαμά, όχι για να μη βραχούμε εμείς αλλά τα σχέδια που κάναμε και τα ημερολόγια που γράφαμε, οπότε φυσικά η ανασκαφή συνεχιζόταν με φακούς κανονικά σαν μέσα σε τάφο. Από έξω πάντως, παρά τη βροχή, δεν έφευγαν όσοι μας παρακολουθούσαν κάθε μέρα από την ώρα που αρχίζαμε ως την ώρα που τελειώναμε: φιλόδοξοι και περίεργοι Ναξιώτες, η Αστυνομία και κυρίως ο κ. Ν. Γαβαλλάς, ο εκπληκτικός φύλακας των αρχ/των της Νάξου. Από μεγαλοαστική οικογένεια εμπόρων, με σπουδές στην περίφημη Εμπορική Σχολή της Νάξου, όπου σπούδασε και ο Καζαντζάκης και η οποία στεγαζόταν στο κτίριο του σημερινού Μουσείου στο Κάστρο της Χώρας, ο Γαβαλλάς έγινε φύλακας των αρχαιοτήτων γιατί δεν μπόρεσε να σπουδάσει αρχαιολογία, αφού η οικογένειά του, ως πρωτότοκο, τον προόριζε για συνεχιστή της οικογενειακής εμπορικής παράδοσης. Το πατρικό του σπίτι, ένα ωραιότατο νεοκλασικό αρχοντικό που σώθηκε χάρη στις προσπάθειες της Εφορείας των αρχαιοτήτων και στο οποίο στεγάζεται σήμερα η Εθνική Τράπεζα στην παραλία, μας φιλοξένησε αρκετές φορές, ως που να γίνει το πρώτο κανονικό ξενοδοχείο, ο Απόλλων στη Γρόττα.

Ασκητική μορφή με μακριά καπαρντίνα τον χειμώνα, καπέλο και ομπρέλα, τον χειμώνα για την βροχή και το καλοκαίρι για τον ήλιο, ο Ν. Γαβαλλάς γύριζε στη ναξιακή ύπαιθρο δήθεν για να κυνηγήσει, αλλά στην πραγματικότητα για να εντοπίσει αρχαιότητες και να ειδοποιήσει σχετικά με την Υπηρεσία, όπως έκανε με τον γήλοφο στο Καμίνι, που τον ανέφερε στον Ζαφειρόπουλο μόλις αυτός ανέλαβε ως Έφορος των Αρχαιοτήτων, με αποτέλεσμα να γίνει ανασκαφή και να αποκαλυφθούν μυκηναϊκοί τάφοι που έδωσαν σπουδαία ευρήματα. Ιδιαίτερα καλλιεργημένος άνθρωπος, γνώστης σε βάθος των Ομηρικών Επών, όταν το Μουσείο, τρόπος του λέγειν, στεγαζόταν σε μια μικρή αίθουσα στο Γυμνάσιο της Χώρας, αριστερά από την είσοδο της αυλής, ο κ. Γαβαλλάς, καλούσε τους μαθητές να επισκεφθούν την αρχαιολογική αίθουσα, όπου και τους ξεναγούσε, κάνοντας συχνά αναφορές, στα ομηρικά κείμενα, καυτηριάζοντας παράλληλα με σκωπτικό τρόπο την ασχετοσύνη των ενηλίκων Ναξίων που δεν επισκέπτονταν το Μουσείο.

Μια άλλη μορφή που με είχε εντυπωσιάσει, τότε στις αρχές, ήταν ο έκτακτος επιμελητής των αρχαιοτήτων Μαν. Ψαρράς, γυμναστής. Την εποχή εκείνη, εξαιτίας του ελάχιστου αρχαιολογικού προσωπικού η Αρχαιολογική Υπηρεσία, προσπαθώντας να καλύψει την ανάγκη επίβλεψης των αρχαιοτήτων

ιδιαίτερα στην ελληνική ύπαιθρο, όριζε ως εκτ. Επιμελητές των αρχαιοτήτων εκπαιδευτικούς, κυρίως φιλολόγους, που αναλάμβαναν την υποχρέωση να ειδοποιούν αμέσως την αρχαιολογική υπηρεσία, για ό,τι έπεφτε στην αντίληψή τους σχετικά με τα αρχαία. Στη Νάξο ήταν αρχικά εκτ. Επιμελητής ο σπουδαίος φιλόλογος Αντ. Κατσουρός, τον οποίο όταν έφυγε από τη Νάξο διαδέχθηκε ο Μ. Ψαρράς, που θεωρήθηκε άξιος για την προστασία των αρχαίων ανεξάρτητα από την ειδικότητά του. Ο κ. Ψαρράς, ως άλλος Γαβαλλάς, αλώνιζε τη ναξιακή ύπαιθρο, ειδοποιούσε αμέσως για οτιδήποτε θεωρούσε ότι αφορά τις αρχαιότητες του τόπου του και παράλληλα, όντας επίσης λόγιος της εποχής του, δεν παρέλειπε να περνά από το φαρμακείο Δελαρόκκα, νομίζω το μοναδικό τότε στη Χώρα. Εκεί ο κ. Γιαννάκης Δελαρόκκας, άλλος Νάξιος γόνος μεγαλοαστικής οικογένειας, ευγενικής καταγωγής, κάθε σχεδόν απόγευμα προς το βραδάκι, πρόσφερε εγκάρδια το χώρο του φαρμακείου του για συναντήσεις ανθρώπων των γραμμάτων και τεχνών, και όχι μόνο, που ήθελαν να ανταλλάξουν απόψεις για κάθε είδους θέματα της καθημερινής επικαιρότητας, συζητώντας μέσα σε μια γλυκιά ζεστή ατμόσφαιρα, όπως φαινόταν σε μας τους νέους, που ρίχναμε

καμιά ματιά γεμάτη δέος, καθώς περνούσαμε απ' έξω, στο φως του ναξιώτικου δειλινού.

Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί επίσης ένας άλλος Ναξιώτης, λαϊκός άνθρωπος αυτός, στον οποίο χρωστά πολλά η Αρχ/κη Υπηρεσία. Ο λόγος για τον Πέτρο Φραγκίσκο, που από απλός εργάτης ανασκαφής εξελίχθηκε σε προσεκτικό ανασκαφέα για κάθε λεπτή εργασία αποκάλυψης και διάσωσης των ανασκαφικών ευρημάτων και παράλληλα σε ερευνητή αρχαιολογικών χώρων που τους επισήμαινε ψάχνοντας εξονυχιστικά όλη την επιφάνεια της περιοχής στην οποία υποψιαζόταν την ύπαρξη αρχαίων. Και σπάνια έπεφτε έξω.

Στις περιόδους μας κυρίως της δεκαετίας του 1960 που οργάνωνε ο Ζαφειρόπουλος στη ναξιακή ύπαιθρο, με τον Γαβαλλά, εμάς – τη Λεμπέση και εμένα. Όταν έπαιρνε στην ομάδα και τον Πέτρο για πρόχειρη ανασκαφική έρευνα στην περίπτωση που βρίσκονταν στοιχεία ύπαρξης αρχαίων, νομίζω πως πρέπει να θεωρηθεί ότι τότε έγιναν στη Νάξο για πρώτη φορά επιφανειακές έρευνες εντοπισμού αρχαιοτήτων, οι οποίες εξελίχθηκαν στις μέρες μας σε πολυπληθείς, περίπλοκες ερευνητικές ομάδες, συχνά διεθνούς επιπέδου.

Θα τελειώσω με αναφορά σε ένα σεβάσμιο άνθρωπο, μοναδικό για το ήθος του, τον σπουδαίο Απεραθίτη μαθηματικό Μιχ. Μπαρδάνη. Απομονωμένος στον τόπο του για τις πολιτικές του πεποιθήσεις, τη μόνη δυνατότητα που είχε ήταν να περιδιαβάζει στη νότια και ανατολική Νάξο επισημαίνοντας μεταξύ άλλων ενδιαφερόντων του, περιοχές με αρχαία και να ειδοποιεί την Αρχαιολογική Υπηρεσία, εφόσον αυτό του ήταν επιτρεπτό από τις αρχές.

Και ήταν τόση η εκτίμηση και η εμπιστοσύνη που είχαν στον κυρ Μιχάλη τους οι Απειραθίτες, ανεξάρτητα από τα πολιτικά τους πιστεύω, που ακόμα και εκείνοι που δυστυχώς είχαν ως επάγγελμα την εμπορία αρχαίων που έβρισκαν «τυχαία» στα κτήματά τους, να του δίνουν ορισμένα για το Μουσείο, που ήταν και δικό τους, στην Απειρανθο και το οποίο ουσιαστικά πλουτίστηκε χάρη στις συνεχείς προσπάθειές του να πείσει τους πατριώτες του να παραδίνουν για το Μουσείο τους αρχαία που βρίσκουν. Γιατί πίστευε ότι η διάσωση και ανάδειξη των αρχαίων που μας κληρονόμησαν οι πρόγονοί μας θα μας βοηθούσαν να γίνουμε καλύτεροι. Και όλα αυτά, εκτός από πολλά άλλα πολύτιμες προσφορές στην κοινωνία, τα έκανε με υπερβολική σεμνότητα και αγάπη για τον συνάνθρωπό

του, ανεξάρτητα τι και ποιος ήταν. Όταν δε συζητούσαμε μαζί του για αυτόν του τον χαρακτήρα απαντούσε χαμηλώνοντας ντροπαλά το κεφάλι: απλώς κάνω αυτό που πρέπει.

Λίγες δεκάδες άνθρωποι αυτού του είδους να υπήρχαν στον πλανήτη γη, νομίζω ότι οι λέξεις συμφέρον, έγκλημα, πόλεμος θα ήταν άγνωστες.

Και όλοι αυτοί οι άνθρωποι που σήμερα μας συντρόφευσαν είναι, όχι ήταν, Ναζιώτες. Πώς λοιπόν να μην είναι στην καρδιά όσων έζησαν στον τόπο αυτόν με τους ανθρώπους αυτούς, άξιους, πιθανώς απογόνους των προϊστορικών εκείνων πληθυσμών, των οποίων οι πολιτιστικές δημιουργίες συνεχίζουν ως σήμερα να ασκούν ιδιαίτερη γοητεία σε κάθε σκεπτόμενο και ευαίσθητο άτομο.

Δρ. Ζαφειροπούλου Φωτεινή
Επίτιμος Έφορος των Αρχαιοτήτων

Λαν παραμύδι

Οι παιδικές εμπειρίες είναι καμιά φορά καθοριστικές για τη ζωή ενός ανθρώπου.

Το θαλασινό ζωογόνο βοριαδάκι που φυσούσε σε ένα Χιώτικο τοπίο αντικρίζοντας τα μενεξεδένια βουνά της Μικράς Ασίας ήταν για μένα μια χαρούμενη παιδική ανάμνηση.

Αυτό με ώθησε, νομίζω, το Σεπτέμβριο του 1972 και ήρθα για πρώτη φορά στη Νάξο ως τουρίστρια με το πλοίο Έλλη. Μόλις είχε επιστρέψει ο άνδρας μου από την εξορία, ο γιός μας ήταν εννέα χρονών, και σκοπεύαμε να περάσουμε τις δέκα πέντε μέρες από τις διακοπές μου αρμενίζοντας στο Αιγαίο από σε νησί σε νησί αρχίζοντας από τη Νάξο. Μόλις όμως φθάσαμε δεν μπορέσαμε να ξαναφύγομε.

Περιπλανηθήκαμε στη Χώρα ανάμεσα σε στεγαστά και αναρίθμητα εκκλησάκια, ανεβήκαμε στο Κάστρο, και ο Κώστας ο Χερουβείμ, ο φύλακας άγγελος της Τραγαίας, μας πήγε στο βυζαντινό πανόραμα του νησιού. Δροσιανή, Πρωτόθρονος, Δαμιώτισσα, Ραχιδιώτισσα, Διασορείτης, Κεραμί, Ακάδημοι, Βουρβουριά, Τσικαλαριό, Σαγκρί, Αυλωνίτσα, Λαθρήνο, Παναγία της Γιαλλούς. Και δεν είχε τελειωμό. Πήγαμε και στον Απόλλωνα. Πήγαμε και στο Αφικλί και τα Λακκομέρσινα με τον Γιώργη τον Καστρίσιο τον φύλακα της Απειράνθου. Πηγαίναμε και στη θάλασσα, στην παραλία της Αγίας Άννας για μπάνιο. Τελικά φύγαμε από τη Νάξο μόνο όταν τελείωσε η άδειά μου. Υπηρετούσα τότε στην Κόρινθο.

Δέκα χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1983, βρέθηκα Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και Σάμου, δηλαδή υπεύθυνη για τριάντα νησιά, που ένα από αυτά ήταν βέβαια η Νάξος. Εδώ υπηρέτησα δώδεκα χρόνια, από το 1983 ως το 1995, και τα δώδεκα αυτά χρόνια η Νάξος σχεδόν με μονοπώλησε. Έγινε η πατρίδα μου.

Τα μνημεία είναι αναπάντεχα σημαντικά, ο τόπος έχει αναπάντεχες ομορφίες, και οι άνθρωποι είναι αναπάντεχα προηγμένοι.

Αυτά όλα χρειάζονται και κάποια εξήγηση. Ας ξεκινήσουμε από τα μνημεία που είναι το άμεσο αντικείμενο της επιστήμης μου και της δουλειάς μου και του ενδιαφέροντός μου.

Χαρακτηριστικό είναι ότι ενώ τα άλλα νησιά μπορούν να καυχηθούν για μερικές δεκάδες μνημεία το καθένα, τα μνημεία της Νάξου είναι εκατοντάδες. Και τι εκατοντάδες. Έργα τέχνης μέσα σε φυσική ομορφιά που σου προσφέρουν

ανεπανάληπτες μαγικές εμπειρίες. Στη Δροσιανή υπάρχουν παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες μοναδικές για την Ελλάδα, που χρονολογούνται αμέσως πριν την Εικονομαχία (αρχή του 8^{ου} αιώνα), και ανήκουν σε ένα μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στην αρχαία και τη βυζαντινή τέχνη συνδυάζοντας το κάλλος το αρχαίο και την ιεροπρέπεια τη βυζαντινή. Στην Πρωτόθρονο πάλι, όπου επίσης υπάρχουν παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες, υπάρχουν και τοιχογραφίες του 11^{ου} αιώνα, της εποχής δηλαδή της μεγάλης ακμής του Βυζαντίου, της εποχής του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου.

Αλλά και οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Διασορείτη στην Τραγαία στον ίδιο αιώνα ανήκουν. Εδώ σώζεται σχεδόν ολόκληρο το τοιχογραφικό σύνολο αλλά η ζωγραφική επιφάνεια είναι σε πολλά σημεία εφθαρμένη και νόμιζα ότι οι επισκέπτες δεν θα μπορούσαν να δουν την ομορφιά. Καθώς λοιπόν έβγαινε από την εκκλησία μία ομάδα ξένων εγώ έλεγα, ίσως κάπως υπερροπικά, «Τι καταλαβαίνουν τώρα αυτοί;», οπότε μια ηλικιωμένη γυναίκα από ανάμεσά τους, που κατάλαβε παραδόξως τα ελληνικά μου, γύρισε και μου είπε «Γιατί δεν καταλαβαίνουμε; Δεν βλέπουμε τα μάτια τους»;

Αν πάμε τώρα στην ομορφιά του νησιού δεν είναι ανάγκη να πούμε και πολλά. Ανοίξτε τα μάτια τα δικά σας και δείτε.

Αν πάλι πάμε και στους ανθρώπους εδώ έχουμε να πούμε πολλά. Γενικά στην Ελλάδα πάρα πολλές φορές η ανάγκη αφ' ενός της προστασίας των αρχαίων και αφ' ετέρου η αδυναμία του κράτους να αποζημιώνει αυτούς που θίγονται οικονομικά μας οδηγούν τους αρχαιολόγους σε σύγκρουση με ιδιωτικά συμφέροντα στενά και βραχυπρόθεσμα. Αυτή τη διελκυστίνδα την έχω ζήσει στα τριάντα πέντε χρόνια της θητείας μου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, όπου ο κόσμος δεν έδειχνε συνήθως διάθεση για συνεργασία και για συζήτηση και όπου μιλούσες εις ώτα μη ακουόντων. Στη Νάξο αντίθετα οι περισσότεροι άνθρωποι καταλάβαιναν τουλάχιστον αυτά που τους έλεγες, έστω κι αν ακόμα δεν συμφωνούσαν. Σε άλλα μέρη δεν μπορούσαν να καταλάβουν καν τι τους έλεγες.

Είναι πολλοί οι άνθρωποι που γνώρισα και εκτίμησα στη Νάξο. Θυμούμαι την ευγενέστατη Αγγελική Δελλαρόκκα που την μήνυσα και την έστειλα στο δικαστήριο κατηγορούμενη για μια παράβαση στο σπίτι της στο Κάστρο. Δεν θύμωσε μαζί μου αλλά με τον ανηψιό της τον Τέλη που είχε κάμει την παράβαση. Παρεμπιπτόντως την κυρία αυτή την θυμούμαι επίσης να παίζει το αρμόνιο στην καθολική εκκλησία Κυριακή πρωί φορώντας ένα δαντελένιο μαύρο πέπλο.

Θυμούμαι ιδιαίτερα τον Κώστα Χερουβείμ, τον φύλακα των βυζαντινών αρχαιοτήτων της Τραγαίας. Είναι αυτός που μας πήγε για πρώτη φορά το 1972 στα μνημεία του νησιού. Δεν τον θυμούμαι όμως για αυτό αλλά για την υπηρεσιακότητά του. Όλα αυτά τα δώδεκα χρόνια μου στην Εφορεία (1983-1995) περιόδευε στα μνημεία της Νάξου με το ζώο του (ένα μουλάρι) και όποτε έβλεπε κάποια ανωμαλία ή κάτι που μπορούσε να ενδιαφέρει την Υπηρεσία αμέσως μου έστελνε μια γραπτή αναφορά. Σε ένα πρόχειρο χαρτί και με τα ελληνικά

του δημοτικού σχολείου με ενημέρωνε με δύο λόγια για κάθε τι το σημαντικό. Δεν έπαιρνε τηλέφωνο. Έγραφε. Και έτσι μου παρείχε συγκεκριμένα στοιχεία που δεν επιδέχονταν αμφισβήτηση ούτε ως προς το γεγονός ούτε ως προς την ημερομηνία του περιστατικού ούτε ως προς την ημερομηνία της αναφοράς του.

Θυμούμαι επίσης την Κα Σοφία Λατίνια, σύζυγο του πρώην δημάρχου. Ήταν και αυτή ένας από τους ανθρώπους που καταλάβαιναν. Δεν διατύπωνε τις δικές της σκέψεις αλλά άκουγε τι έλεγες και καταλάβαινες ότι καταλάβαινε.

Άλλο ένα πρόσωπο που μου έρχεται στο νου είναι μία γυναίκα του λαού, μια γυναίκα με οικογενειακές υποχρεώσεις που είχε αγοράσει ένα οικόπεδο αμέσως έξω από το Κάστρο της

Χώρας και σε επαφή με αυτό, και δεν την άφηνα να χτίσει γιατί θα έκρυβε τη θέα του Κάστρου. Ήρθε στο γραφείο μου στην Αθήνα μόνη της και διατύπωσε τις απόψεις της με απίθανη ευγένεια, χωρίς να χάσει ούτε στιγμή την ψυχραιμία της, και με επιχειρηματολογία που θα ζήλευε ο καλύτερος δικηγόρος. Εγώ δεν ενέδωσα. Με λύπη μου βέβαια γιατί αυτό σήμαινε την οικονομική καταστροφή της. Και ω του θαύματος. Σε λίγες μέρες ο αδελφός της κέρδισε ένα λαχείο που έλυσε το οικονομικό της πρόβλημα. Η Τύχη εστρατήγησε κάλλιον.

Αυτά είχα να σας πω. Μερικές εντυπώσεις από τον τόπο, από τα μνημεία και από τους ανθρώπους.

Φανή Δροσογιάννη
Αναμνήσεις από τη Νάξο

*Ενοότητα Β:
Οι Αρχαιοζόγοι, καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών,
διηγούνται...*

Monumenta: Αρχαία παραμύθια της Νάξου 2

Η παρουσία μου στη Νάξο περιέχει πολλά παραμυθικά στοιχεία, αν μπορούμε να ονομάσουμε έτσι γεγονότα, είτε, κυρίως, που δεν περίμενε κανείς να έχουν την αίσια εξέλιξη που παρουσίασαν, ή που ανθρώπινα διάνθισαν συναισθηματικά την πεντηκονταετή ήδη σχέση μου με το νησί.

Και για ν' αρχίσουμε, τί γυρεύει ένας Χιώτης αρχαιολόγος στη Νάξο; Πεδίο αρχαιολογικής έρευνας παρέχει ασφαλώς η **Χίος**, που κατά τους αρχαίους διακρίθηκε για την *ευδαιμονία*, δηλαδή την ευημερία της, ή, κατά τον Αριστοτελικό ορισμό της λέξης, τον τρόπο ζωής των κατοίκων της, τον πολιτισμό της. Φυσιολογικά λοιπόν θα περίμενε κανείς να στρέψω το επιστημονικό μου ενδιαφέρον προς τα εκεί. Όμως πριν από εμένα, ένας άλλος Χιώτης, ο Νικόλαος Κοντολέων, είχε ανακαλύψει και αφοσιωθεί σε ένα άλλο νησί, που χαρακτηριστικά διακρίθηκε επίσης κατά την αρχαιότητα για την *ευδαιμονία* του, τη Νάξο. Και εγώ εισέπραξα σαν σε παραμύθι την πρόσκληση του Κοντολέοντος το 1961 να συμμετάσχω ως τελειόφοιτος Αρχαιολογίας στην ανασκαφή του στη Νάξο. Γιατί τότε – σε αντίθεση με το σήμερα – ήταν εξαιρετικά σπάνιο να δίνεται αυτή η ευκαιρία σε φοιτητή.

Οι πρώτες μου εμπειρίες από την ανασκαφή φαντάζουν σήμερα μυθικές. Μικρή πόλη σε σχέση με την αστική Χίο, με εμβληματική παρουσία της αρχαιότητας στα Παλάτια, δύσκολη ανασκαφή στην συνήθως ανταριασμένη ακτή της Γρόττας, ανασκαφή που έφθανε στα αρχαία πολύ κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, ωράριο από τις 7 το πρωί ως τις 5 το απόγευμα, έρευνα σε περισσότερες περιοχές με διαφορετικών εποχών αρχαία (Γρόττα, Απλώματα, Αγορά, Γύρουλας στο Σαγκρι). Και, πάνω απ' όλα, σοβαρές απαιτήσεις στην ανασκαφή από ένα πρωτόπειρο τελειόφοιτο αρχαιολογίας, αφού αρχή του Κοντολέοντος ήταν ότι στα βαθειά μαθαίνεις κολύμπι. Ο ίδιος περνούσε δύο φορές την ημέρα ενημερωνόμενος και δίνοντας οδηγίες, ενώ ο στριφνός βοηθός του ο Ανδρέας ο Γαβρίλης και εμείς είχαμε την ευθύνη της εφαρμογής τους. Άλλοτε εισπράτταμε εύσημα για τη δουλειά μας στο πεδίο και την τήρηση του ημερολόγιο. Θυμάμαι ακόμη την πρώτη μου επιτυχία, για την οποία θεώρησα ότι ο θεός οδήγησε την τύχη της ανασκαφής, ώστε να δικαιωθώ απέναντι στη διδακτική μέθοδο της ειρωνίας του Κοντολέοντος: Το 1963 βρήκαμε στη Γρόττα ένα μικρό τεμάχιο αναγλύφου, πάνω στο οποίο σώζονταν από την παράσταση που το στόλιζε ένα κομμάτι βράχου στην άκρη και το κάτω μέρος από τα πόδια ενός τράγου, που ψηλά όμως μόλις

άρχιζαν να σχηματίζονται σε ένα τριχωτό μηρό, που οι διαστάσεις του επέτρεπαν να τον δει κανείς ως ανθρώπινο. Βιαστικός εγώ ανήγγειλα στον Κοντολέοντα ότι βρήκαμε ένα Πάνα, που ως γνωστόν απεικονίζεται τραγοπόδαρος. Η αντίδραση ήταν αμφίσημη και ανασχετική του ενθουσιασμού μου για το εύρημα και την ερμηνεία του: Λές; μου είπε. *Να μου βρεις και το υπόλοιπο ανάγλυφο για να με πείσεις*. Και ω του θαύματος, την μεθεπόμενη ημέρα βρέθηκε το υπόλοιπο. Όμως, στην αρχή, η απειρία επέτρεπε παράλληλα και ταπεινωτικές αστοχίες: Το 1961 βρήκαμε στη Γρόττα τη λεκάνη αγάλματος μιας γυμνής μορφής. Στην τελική φωτογράφιση φαίνονται όλα καθαρά. Πιστέψτε με όμως, με τριμμένη επιφάνεια και ακαθάριστο όπως ήταν τότε, το φύλο της μορφής ήταν για μένα ακαθόριστο. Και τότε καθώς προβληματιζόμουν σχετικά, με χτύπησε ως πέλεκυς το πείραγμα του δασκάλου μπροστά σε όλη την ομάδα: *Μα δεν βλέπεις παιδί μου κοτζάμ ...;*

Σε μια ανασκαφή που γινόταν μέσα στην πόλη φυσικό ήταν να αντιμετωπί-ζουμε και διασκεδαστικές συμπεριφορές απλών, παραδοσιακών ατόμων, που υπήρχαν ακόμη σε μεγάλο αριθμό στην κοινωνία της Νάξου. Όπως μια γριούλα που κατοικούσε κοντά στα Απλώματα. Εκεί βρίσκονταν οι πολύ σημαντικοί τάφοι της 3^{ης} π.Χ. χιλιετίας με τα μαρμάρινα δώρα στο νεκρό. Παράλληλα όμως, σε ρηχότερο επίπεδο, συναντούσαμε συστάδες από νεκρούς μιας μεταγενέστερης εποχής, ενταφιασμένους σε απλούς λάκκους, που αποδείχθηκε πως πέθαναν τον 14^ο αιώνα κατά τον φοβερό λοιμό που χτύπησε την Ευρώπη, και που φαίνεται πως μεταδόθηκε και στη Νάξο. Η καλή μας γριούλα βλέποντας αυτούς τους άθικτους μεταγενέστερους σκελε-τους, αγανακτούσε για την διατάραξη της ησυχίας των νεκρών, και μετά την ανασκαφή, το σούρουπο, πήγαινε και θύμιαζε τους λάκκους, από τους οποίους είχαμε πάρει τα οστά, τόσο αυτών των ύστερων νεκρών, όσο και των

προ τεσσεράμιση χιλιάδων ετών προγόνων της.

Παράλληλα με την ανασκαφή ο Κοντολέων με εκδρομές μας αποκάλυπτε το πλούσιο πολιτισμικό δυναμικό της Νάξου. Οι εκδρομές συνέσφιγγαν τις σχέσεις μεταξύ των μελών της ομάδας. Στις λίγες ελεύθερες ώρες – φυσικά δουλεύαμε και το Σάββατο – η ομάδα γινόταν μια εύθυμη παρέα. Και αυτή η παρέα δεν δίσταζε να μεταφέρει μερικές φορές την ευθυμία της και στην ανασκαφή. Γνωρίζαμε την έντονη δεισιδαιμονία των εργατών. Ένας απ' αυτούς είχε έλθει ένα πρωί με πρησμένο πρόσωπο στην ανασκαφή, λέγοντας ότι το έπαθε γιατί γυρίζοντας το βράδι στο χωριό είδε τον διάβολο στο κατόπι του και ενώ πρόλαβε και κλείστηκε στο σπίτι του αγωνιζόταν όλη τη νύχτα να κρατήσει τον

έξαποδώ απέξω. Εκμεταλλευόμενοι αυτή τη δεισιδαιμονία και την πίστη ότι τα φαντάσματα εμφανίζονται στις δώδεκα τα μεσάνυχτα, στοιχίωσαμε μια αρχαία κατασκευή (□): Στα Απλώματα είχαμε βρεί το 1961 μια υπόγεια δεξαμενή ενός σπιτιού του 4^{ου} μ. Χ. αιώνα, που είχε δύο φρεατοειδή στόμια που στο βάθος ενώνονταν με ένα μακρόστενο θάλαμο. Πήραμε λίγο πριν από τα μεσάνυχτα ένα καρπούζι, αδειάσαμε το περιεχόμενο δημιουργώντας στον φλοιό ανοίγματα που συνέθεταν ένα πρόσωπο, βάλαμε μέσα ένα κεριά αναμμένο και κρεμάσαμε από το ένα στόμιο το φωτεινό αυτό πρόσωπο έτσι που να φαίνεται μόλις κατέβαινε κανείς από το άλλο στόμιο. Προσθέσαμε και ένα τρανζιστοράκι ρυθμισμένο σε παράσιτα. Τρέξαμε στον αρχιεργάτη που κατοικούσε κοντά, τον ξυπνήσαμε – τότε το ηλεκτρικό κοβόταν στις δέκα το βράδι – και του αναγγείλαμε ότι κάποιος έχει μπει στα αρχαία και πρέπει να πάμε να δούμε. Του υποδείξαμε να κατέβει με σκάλα από το ελεύθερο στόμιο, και φαντάζεστε τον τρόπο του, όταν, πριν κατέβει εν-τελώς, πετάχτηκε πάνω και ορκίζόταν ότι στη δεξαμενή υπήρχε φάντασμα.

Οι ανθρώπινες σχέσεις που αναπτύσσονταν γύρω από την ανασκαφή σφράγι-σαν προσωπικά τη ζωή μου. Το καλοκαίρι του 1963 μια όμορφη και χαρούμενη ναξιώτισσα, που μόλις τελείωνε το πρώτο έτος στη Φιλοσοφική της Αθήνας, η Πίτσα Λογαρά, επισκεπτόταν την ανασκαφή και έγινε σύντομα μέλος της ανασκαφικής παρέας. Υπηρετούσα τότε στο στρατό, είχα όμως κατορθώσει με άδεια να συμμετέχω και πάλι στις ανασκαφές της Νάξου. Κυρίες και Κύριοι, συνηθίζω να λεω ότι *το σπουδαιότερο εύρημά μου στη Νάξο υπήρξε η γυναίκα μου*. Από το 1963 συνδέθηκα άρρηκτα με τη Νάξο, με τα μνημεία της και με τους κατοίκους της.

Τη μόνη κακή, αλλά πολύ έντονα κακή εμπειρία μου στη Νάξο, την έζησα το 1973: Σκάβαμε στα Απλώματα, τα οποία μας χάριζαν ένα πρωτοφανή πλούτο πρωτοκυκλαδικών μαρμαρίνων έργων και κυρίως ειδωλίων. Ένας τάφος αποδείχθηκε ότι περιείχε εκτός μαρμαρίνων αγγείων και 13 ειδώλια, δύο ενός μέχρι τότε άγνωστου τύπου, δηλαδή μιας ανδρικής μορφής καθιστής με τα πόδια σταυροπόδι. Σκάψαμε ως τις ένδεκα η ώρα τη νύχτα με λάμπες για να μη μείνει τίποτε εκτεθειμένο μέχρι το άλλο πρωί, επειδή πολλοί περίεργοι κάτοικοι είχαν περάσει, μερικοί κάνοντας μάλιστα το απαξιωτικό σχόλιο για την επιβραδυντική προσοχή με την οποία αποκαλύπταμε τα ευρήματα, ότι *οι δικοί μας αρχαιολόγοι – εννοώντας τους ντόπιους αρχαιοκάπηλους – θα τα είχαν βγάλει όλα αυτά σε μισή ώρα*. Τα ευρήματα μεταφέρονταν σε αίθουσα του Δημοτικού Σχολείου στη Γρόττα για φωτογράφιση και καταγραφή πριν μεταφερθούν στο μουσείο. Κανείς δεν φανταζόταν τα χρόνια εκείνα διάρρηξη. Και όμως συνέβη με το

θρασύτερο τρόπο. Τα ειδώλια έκαναν φτερά και καταλαβαίνετε τις επιπτώσεις στον διευθυντή της ανασκαφής, αλλά και σε μας, σε περίοδο δικτατορίας, για τις ευθύνες της φύλαξης, αλλά ακόμη και για υποψίες συμμετοχής στην κλοπή. Το Αρχαιολογικό Συμβούλιο αποφάσισε διακοπή της ανασκαφής μέχρι διαλεύκανσης της υπόθεσης, ο Κοντολέων αντέδρασε αξιοπρεπώς αρνούμενος οποιαδήποτε εργασία στη Νάξο, αλλά διεκδικών τα επιστημονικά του δικαιώματα, και εγώ ανακρίθηκα λίγο αργότερα στη Γερμανία, όπου είχα μεταβεί για μεταπτυχιακά από ειδικό απεσταλμένο του Υπουργείου. Ευτυχώς η Ντόλλυ Γουλανδρή και ο Χρήστος Ντούμας εντόπισαν γρήγορα τους κλεφτες, που προσπάθησαν να πουλήσουν ένα από τα ειδώλια στη Ντόλλυ, και οδήγησαν την αστυνομία στην επανεύρεσή τους στη Νάξο, πλην ενός που πρόλαβαν να διώξουν στο εξωτερικό, όπου ακόμη αναζητείται. Τις πιπεράτες λεπτομέρειες της σύλληψης των κλεπτών παραλείπω γιατί αποτελούν προσωπικά δεδομένα ζώντων. Έτσι πάντως έφυγε από πάνω μας η *“βαρεία σκιά υποψίας”*, όπως έγραψαν κακόβουλα εναντίον εμού και του Κοντολέοντος συνάδελφοι στο Πανεπιστήμιο.

Το 1975 ο Νικόλαος Κοντολέων έσβησε πρόωρα μέσα σε λίγους μήνες. Το 1976 η Αρχαιολογική Εταιρεία ανέθεσε σε μένα, επίκουρο ήδη καθηγητή στο Πανεπιστήμιο, την συνέχιση των ανασκαφών της Νάξου. Έτσι άρχισε η δεύτερη περίοδος της δραστηριότητάς μου στο νησί. Αυτή σφραγίσθηκε από την πρωτοποριακή συγκρότηση μιας διεπιστημονικής ομάδας. Σαν σε ευχάριστο παραμύθι δέχθηκα, επισκεπτόμενος για πρώτη φορά το Μόναχο τον Μάιο του 1968, ταπεινός ακόμη βοηθός στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, το κάλεσμα του διεθνώς ήδη γνωστού καθηγητή του Πολυτεχνείου του Μονάχου Gottfried Gruben, που τον χρόνο εκείνο άρχιζε τις έρευνές του στη Νάξο. Με παρακάλεσε τότε να τον βοηθήσω σε πρακτικά θέματα της παραμονής του στο νησί. Εγώ, βλέπετε, είχα ουσιαστικά ήδη γίνει Νάξιος, αφού με την Πίτσα παντρευτήκαμε το 1966. Η βοήθεια προς τον Gruben, φυσικά μέσω της Πίτσας, ήταν εξαιρετικά αποτελεσματική, σφυρηλατώντας γρήγορα μια στενή φιλία. Έτσι το 1976, όταν ανέλαβα τη διεύθυνση των ανασκαφών της Νάξου, εκτιμώντας τη μεγάλη σημασία και τις δυνατότητες ανάδειξης των αρχιτεκτονικών μνημείων της Νάξου, πρότεινα στον κορυφαίο αυτό μελετητή της αρχαίας αρχιτεκτονικής συνεργασία για την ολοκλήρωση της έρευνας του Κοντολέοντος στο Γύρουλα, την οποία ο ίδιος δέχθηκε με μεγάλη ευχαρίστηση. Για την ισότιμη συμμετοχή της Ελληνικής πλευράς στο αρχιτεκτονικό σκέλος της έρευνας, ζήτησα από τον Μανώλη Κορρέ, ήδη διακεκριμένο από τη δουλειά του στην Ακρόπολη αρχιτέκτονα, να συμμετά-σχει στην ερευνητική ομάδα.

Η συνεργασία της ομάδας στην συμπληρωματική ανασκαφή και την αρχιτεκτονική

μελέτη ήταν μια μοναδική επιστημονική και ανθρώπινη εμπειρία. Ο χρόνος δεν επιτρέπει παρά την αναφορά σε ελάχιστα μόνο γεγονότα από κάθε τόπο που δούλεψε η ομάδα αυτή, δηλαδή από τον Γύρουλα και τα Ύρια. Τα γεγονότα αυτά είναι από εκείνα, κατά τα οποία η επιστημονική έρευνα πλησιάζει ή αντιμετωπίζει τους ανθρώπους γύρω της. Όταν άρχισε η αρχι-τεκτονική μελέτη στο Γύρουλα, τέθηκε αμέσως η ανάγκη της αφαίρεσης από το εκκλησάκι του Άγιου Γιάννη των αρχαίων μελών με το οποίο αυτό ήταν χτισμένο. Επί πλέον το εκκλησάκι βρισκόταν πάνω στο ιερό της χριστιανικής εκκλησίας στην οποία μετατράπηκε ο αρχαίος ναός, και απέκλειε κάθε σχέδιο αναστήλωσής του. Κρίθηκε απαραίτητη η διάλυση και η ανάκτισή του χωρίς τα αρχαία μέλη κοντά, για να σηματοδοτεί τη συνέχεια της λατρείας, αλλά σε περιοχή που δεν υπήρχαν αρχαία. Επισκεφθήκαμε για τη σχετική άδεια τον τότε μητροπολίτη Παροναξίας Επιφάνειο, αλλά εισπράξαμε την αυστηρή απάντηση εις πέντε γλώσσας όχι. Την λύση έδωσε το ίδιο το κτίριο του οποίου είχαν υποσκαφεί τα θεμέλια από την ανασκαφή. Ο νοτιοδυτικός ακρογωνιαίος λίθος που βρισκόταν στον αέρα δεν άντεξε τις εγχειρήσεις των αρχιτεκτόνων για τη συλλογή όσο το δυνατόν περισσότερων στοιχείων και υποχώρησε προκαλώντας την κατάρρευση του κτιρίου. Η έρευνα διευκολύνθηκε, η αναστήλωση έγινε και εμείς πάντως κάναμε το καθήκον μας ανακτιζοντας το ναΐσκο και καθαγιάζοντάς τον με θυρανοΐξια.

Πως έφθασε η ομάδα μας στα Ύρια; Το σύστημα ανάρτησης των θυρών στο

ναό του Γύρουλα μελετήθηκε πάνω στις παραστάδες τους που είχαν σωθείστο μνημείο. Το αποτελούσαν κοίλα κύλινδρικά στοιχεία, τα οποία εναλλάξ αγκιστρώνονταν στην παραστάδα και το φύλλο της θύρας, και ευθυγραμμιζόμενα απάρτιζαν ένα ενιαίο κύλινδρο, συγκρατούμενα από ράβδο η οποία περνούσε στο εσωτερικό των κοίλων κυλίνδρων. Ψάχνοντας για περισσότερα τεμάχια παραστάδων βρήκαμε στο αρχείο Κοντολέοντος μια φωτογραφία, που έδειχνε ως ανώφλι μιας πόρτας ένα τέτοιο τεμάχιο με τις χαρακτηριστικές οπές αγκίστρωσης των κυλίνδρων. Όμως η φωτογραφία έδειχνε ότι περίπου βλέπετε πάνω δεξιά στην προβολή, χωρίς να επιτρέπει αναγνώριση του κτιρίου. Μετά από πολλές περιодίες, στη σαγκριώτικη κοιλάδα και μετά στην υπόλοιπη Νάξο, ταυτίστηκε η εικόνα με το ανώφλι της πόρτας του Άη Γιώργη στα Ύρια. Τότε διαπιστώθηκε ότι η παραστάδα αυτή είχε μεν το ίδιο σύστημα ανάρτησης της θύρας, δεν ανήκε όμως στο ναό του Γύρουλα γιατί είχε άλλες διαστάσεις. Άρα πρέπει να υπήρχε άλλος παρόμοιος ναός εκεί κοντά. Και πράγματι μαρμάρινοι σφόνδυλοι κιόνων και γρανιτένιοι λιθόπλινθοι από ένα σημαντικό αρχαίο οικοδόμημα παρατηρήθηκαν από εμάς ή ήταν από παλιά γνωστοί στην περιοχή.

Το 1982 επιχειρήσαμε μικρή ανασκαφή γύρω από την εκκλησία, που όμως δεν έδωσε παρά μόνο χριστιανικές ταφές. Και τότε εφαρμόσαμε τις μεθόδους των ντετέκτιβ: Ρωτούσαμε τους ντόπιους που δούλευαν τα γύρω χωράφια: Μήπως σκάβοντας πέσατε πάνω σε αρχαία. Οι απαντήσεις ήταν: Στο χωράφι μου δεν είδα τίποτε. Αλλά άκουσα ότι στου τάδε γείτονα κάτι βρέθηκε. Κάνοντας στατιστική σε ποιού γείτονα το χωράφι συνέκλιναν οι περισσότερες από αυτές τις πληροφορίες, καταλήξαμε σε ένα σημείο που απέχει περί τα 200 μ βορειοανατολικά του Αγ. Γεωργίου όπου αρχίσαμε να εξετάζουμε το έδαφος. Βλέποντας ότι η έρευνά μας οδηγούσε πλέον στον στόχο, οι ντόπιοι μας αποκάλυψαν ότι το 1961 είχε πράγματι γίνει εκεί μια λαθροσκαφή, που απογοήτευσε όμως τους σκαφείς, γιατί βρήκαν μόνο μάρμαρα και όχι αγάλματα ή ειδώλια. Υπέδειξαν το χώρο, εμείς εύκολα βρήκαμε τον σχετικά πρόσφατο λάκκο των αρχαιοκαπήλων και εκτιμήσαμε αμέσως ότι τα περιφρονημένα από αυτούς λείψανα πρέπει να ανήκαν σε μεγάλο αρχαίο οικοδόμημα. Η συνέχεια έδειξε αργότερα ότι επρόκειτο για την ανακατασκευασμένη στα ρωμαϊκά χρόνια νοτιοδυτική γωνία του ναού του Διονύσου.

Το αποτέλεσμα οδήγησε σε αναβάθμιση της ομάδας που δρούσε στο Σαγκρί,

η οποία ανασυντάχθηκε το 1986 στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου Αθηνών και δημιούργησε μέχρι το 1998 τον αρχαιολογικό χώρο των Υρίων: Ε. Μπουρνιά, Μ.Κορρές, G. Gruben, Ae. Ohnesorg).

Τί να πρωτοθυμηθώ από αυτή τη συνεργασία, που ήταν παραμυθένια τέλεια και ως έρευνα και ως ανθρώπινες σχέσεις; Την καθημερινή επίπονη, αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, αποδοτική και ευχάριστη δουλειά ως τις τρεις το μεσημέρι; Τις σπάνιες αστείες δυσκολίες που κατορθώναμε γρήγορα να αντιμετωπίσουμε, όπως π.χ. την αδεξιότητα ενός υπερβολικά δυνατού εργάτη; Το χώρο της ανασκαφής διέτρεχαν τα πρώτα χρόνια στο βάθος των αρχαίων πλαστικοί σωλήνες διανομής του νερού στα χωράφια. Μέχρι να μετατοπίσουμε το σύστημα έπρεπε να τους προσέχουμε κατά το σκάψιμο. Σαφείς υπομνήσεις για προσοχή απευθύνονταν συνεχώς προς τους εργάτες. Όμως ο ανωτέρω εργάτης την ίδια στιγμή που σου έλεγε ότι προσέχει, χτυπούσε με τον κασμά ακριβώς ένα σωλήνα με αποτέλεσμα συναγερμό, ώστε να φραχτεί πρόχειρα η τρύπα, να βρεθούν οι ιδιοκτήτες για να κλείσουν την παροχή μέχρι να επιδιορθωθεί ο σωλήνας, ώστε να μη γίνει το σκάμμα λίμνη και καταστραφεί η στρωματογραφία. Να θυμηθώ ακόμα τα απογεύματα κατά τα οποία γινόταν επί τόπου η επεξεργασία των ευρημάτων με την Εύα τη Μπουρνιά επικεφαλής, που μου παρέδιδε τα σχετικά σημειώματα από τους τομείς για τη συγγραφή του ημερολογίου τη νύχτα; Να

θυμηθώ την πολύπλοκη διαδικασία εξεύρεσης και μεταφοράς νέου μαρμάρου για την προστατευτική και διδακτική συμπλήρωση των ερειπίων ή τις ιδιαίτερα λεπτομερείς ξεναγήσεις συναδέλφων; Να θυμηθώ τέλος το νυχτερινό γλέντι που γινόταν στα Ύγρια στο τέλος κάθε ανασκαφικής περιόδου; Είμαι όμως βέβαιος ότι η κ. Μπουρνιά θα σας αφηγηθεί πολύ περισσότερα για τη θαυμάσια αυτή δωδεκαετή εμπειρία μας.

Παράλληλα από το 1994 η ίδια ομάδα, έχοντας τελειώσει τη μελέτη του κτιρίου, ανέλαβε την αναστήλωση του ναού στον Γύρουλα. Την εμπλούτησαν τώρα οι νέοι ιδιαίτερα ικανοί αρχιτέκτονες Θέμης Μπιλής και Μαρία Μαγνήσαλη, που εκπόνησαν τη μελέτη αναστήλωσης και ανέλαβαν την επί τόπου επίβλεψη της εφαρμογής της. Και εδώ έχει κανείς πολλά να θυμηθεί, παραλείπόμενα στις επίσημες αναφορές, αλλά πολύ σημαντικά για το έργο. Όπως π.χ. το γεγονός ότι η κ. Μπουρνιά ήλεγχε επί τόπου τον εργολάβο κατά την κατασκευή του δρόμου από το Σαγκρί στο Γύρουλα, γιατί η ομάδα μας τον έφτιαξε, ή η φρικτή ιστορία στην αρχή του έργου με την γερανογέφυρα. Την σχεδίασε ο Μανώλης Κορρές ειδικά για το ναό, την παραγ-γείλαμε σε εργοστάσιο της Χαλκίδας, και όταν μας ειδοποίησαν ότι την στέλλουν ανεβήκαμε στο Σαγκρί για να την εγκαταστήσουμε. Η γέφυρα δεν ερχόταν και με σειρά τηλεφωνημάτων διαπιστώσαμε ότι τα κομμάτια της, γιατί σε κομμάτια ερχόταν, είχαν κατά λάθος φορτωθεί για άλλο προορισμό. Ψάχναμε επί δύο ημέρες στα διάφορα κυκλαδίτικα λιμάνια μέχρι να εντοπιστεί η αποστολή και φαντάζεσθε την αγωνία μας για την έγκαιρη συναρμολόγησή της, που θα γινόταν όχι χωρίς δυσκολίες προσαρμογών και μάλιστα σε ένα χώρο παρθένο με πρωτόγονες ακόμη υποδομές.

Μετά από πέντε χρόνια το έργο της ομάδας μας τελείωσε με επιτυχία. Η δικαίωση ήρθε σαν σε παραμύθι το 2003. Η Ελληνική Εταιρεία Περιβάλ-λοντος και Πολιτισμού πρότεινε τα έργα των Υγρίων και του Γύρουλα για βράβευση στην Eurora Nostra και δεν πιστεύαμε τα αυτιά μας όταν μάθαμε ότι μέσα σε πάνω από 40 ανάλογα έργα σε μνημεία όλων των εποχών από όλη την Ευρώπη η Νάξος απέσπασε το πρώτο βραβείο. Η ώρα μου πέρασε, και θα αναφέρω από ένα μόνο σχόλιο, χαρακτηριστικό τριών ακόμη εμπειριών μου.

Η ανασκαφή της Πλατείας Μητρόπολης είναι σε όλους γνωστή. Πράγματι ταλαιπώρισε για ένα διάστημα τον κόσμο, που δεν μπορούσε τότε (1984 κε.) να εκτιμήσει περισσότερο τη σημασία και τη δυναμική του ευρήματος από την πρόχειρη εξυπηρέτηση αναγκών του. Η αντίδρασή του κόσμου στρεφόταν τα χρόνια των εργασιών εκεί κυρίως εναντίον μου, και την εισέπραττα με φραστικές επιθέσεις όπως ζεις ακόμα βρε Λογαρά; - Ήμουν βλέπετε πιο γνωστός με το

όνομα της γυναίκας μου. Το κλίμα αναστράφηκε βέβαια άρδην, και επήλθε η αναγνώριση, όταν το έργο αναβάθμισε γενικά την περιοχή και εισέπραξε ελληνικούς και διεθνείς επαίνους.

Με την ανάδειξη του αρχαίου υδραγωγείου, των λατομείων και του ιερού στο Φλεριό ζήσαμε, κυρίως με την νεαρή, ιδιαίτερα ικανή ναξιώτισσα συνάδελφο Αλεξάνδρα Σφυρόερα πολλές ανάλογες συγκινήσεις. Εδώ όμως περιορίζομαι να σας δείξω την συγκινητική πράξη ενός απλού γεωργού, που εκτιμώντας το έργο του τεκμηρίωσε το χρόνο κατασκευής του. Χτίζοντας τους τοίχους του αγρού του πάνω στα αρχαία θεμέλια του αρχαίου ιερού στο Φλεριό χάραξε πάνω σε ένα κομμάτι από αρχαίο αγγείο, από τα άφθονα που εύρισκε εκεί καλλιεργώντας από τη μια μεριά τη φράση 1934, 21 Φεβρ, ημέρα Παρασκε /βγή μετά μεσι /βρία, και από την άλλη το όνομά του και τοποθέτησε το τεκμήριο του έργου του μέσα στον τοίχο που έχτισε.

Το τελευταίο μου σχόλιο αφορά σε μια μέχρι πρόσφατα σπάνια για αρχαιολόγους, ιδιαίτερα ευχάριστη εμπειρία. Εννοώ την αναγνώριση και την αμέριστη στήριξη του έργου μας από την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Ως επιστέγασμα αυτής της συνεργασίας μου έγινε η τιμή της απονομής της ιδιότητας του επίτιμου δημότη της Νάξου. Έτσι ο ξένος γαμπρός τελικά πολιτογραφήθηκε και επίσημα στο νησί που αγάπησε.

Η συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση συνεχίζεται και τώρα απρόσκοπτα, παρά τις δυσκολίες των καιρών. Η πραγμάτωση ενός άλλου ονείρου, της στερέωσης και ανάδειξης του Πύργου του Χειμάρρου έχει δρομολογηθεί ήδη χάρη στην πρόθυμη οικονομική υποστήριξη του Δήμου για την εκπόνηση της απαραίτητης μελέτης. Το παραμύθι των περιπετειών του μνημείου είναι μακρύ. Πιστεύουμε στο σύντομο, αίσιο τέλος του, για το οποίο όλοι μαζί θα δουλέψουμε.

Βασίλης Λαμπρινουδάκης

Αρνητικά παραμύθια της Νάξου 2

Κυρίες και Κύριοι,

1. Κατ' αρχήν θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους οργανωτές αυτής της εκδήλωσης, την κ. Ειρήνη Γρατσία και τον κ. Στέλιο Λεκάκη, οι οποίοι στα πλαίσια του προγράμματος “*Τοπικές Κοινωνίες και Μνημεία*” της μη-κερδοσκοπικής οργάνωσης MONUMENTA με προσκάλεσαν να συμμετάσχω σε αυτήν την εκδήλωση. Είναι πραγματικά μεγάλη τιμή για μένα που με συμπεριέλαβαν στους σημερινούς ομιλητές, μαζί με τους δυο άλλους συναδέλφους, τον κ. Λαμπρινουδάκη και την κ. Μπουρνιά, οι οποίοι είχαν και έχουν όραμα για τη Νάξο και στην κυριολεξία ανέδειξαν τα μνημεία της και σας χάρισαν χώρους μοναδικούς και πρότυπους αρχαιολογικά, όπως το Σαγκρί, το επιτόπιο μουσείο της Μητρόπολης, τα Υρία και πρόσφατα το αρχαίο υδραγωγείο. Η δική μου σχέση με τη Νάξο είναι πολύ μικρότερη- περιορίζεται σε κάποιες συμμετοχές στις ανασκαφές της Γρόττας και κάποιες μελέτες για την κεραμεική της Νάξου, κυρίως για αυτήν του Νότιου Νεκροταφείου. Δέχθηκα ωστόσο με μεγάλη ευχαρίστηση να λάβω μέρος γιατί η σχέση μου με την Νάξο δεν είναι μόνον επιστημονική και επαγγελματική, αλλά έχει και ένα έντονο συναισθηματικό χαρακτήρα, αφού τη γνώρισα σε ηλικία μόλις 25 ετών και έζησα κάποια υπέροχα διαστήματα εδώ, αρχικά υπό τη σκέπη του αγαπημένου μας καθηγητού, του αείμνηστου Κοντολέοντος, και στη συνέχεια ως φιλοξενούμενη των ανασκαφών του διαδόχου του, του κ. Λαμπρινουδάκη. Οι οργανωτές της εκδήλωσης στην πρόσκληση που μου έστειλαν δηλώνουν ως στόχο τους την οργάνωση δράσεων στη Νάξο “*με σκοπό να φωτιστούν διαφορετικές εκδοχές και προσεγγίσεις της βιογραφίας των μνημείων και του τοπίου της Νάξου μέσα από εξιστορήσεις που σχετίστηκαν και σχετίζονται με τη διαχείριση των μνημείων του νησιού, έμμεσα και άμεσα*”. Θεωρώντας ότι και η κεραμεική με την οποία ασχολήθηκα ανήκει στα σημαντικά μνημεία του τόπου θα επιχειρήσω τη βιογραφία της και μαζί το παραμύθι μου για τη Νάξο με έμμεσες και άμεσες αναμνήσεις.
2. Θα ξεκινήσω από τις **έμμεσες**, αυτές που μου προέκυψαν στα πλαίσια της μελέτης μου, ή μάλλον στη σκιά της δημοσίευσης του Νότιου Νεκροταφείου, επιχειρώντας μια σύντομη αναδρομή στη βιογραφία των μνημείων, του τοπίου και του ανθρώπου που το ανέσκαψε. Θα μεταφερθούμε νοερά πολύ πίσω στον χρόνο, όχι βέβαια στο 1590, στην εποχή του χάρτη μας, αλλά στη δεκαετία του '30, όταν ο αείμνηστος Νικόλαος Κοντολέων έφθασε στη Νάξο

- και ως νεαρός επιμελητής αρχαιοτήτων άρχισε να συμμαζεύει τα αρχαία της. Από ένα μικρό μπλοκ και κάποιες δημοσίευτες φωτογραφίες που μου έδωσε λίγο πριν πεθάνει η σύζυγός του, η Ευρυδίκη Κοντολέοντος, η οποία ειρήσθω εν παρόδω επίσης λάτρευε τη Νάξο, από αυτό το μικρό αρχείο ξεκινώ με μια φωτογραφία ασπρόμαυρη και μικρή (8X12 εκ.) στο πίσω μέρος της οποίας γράφει με τα γράμματα του Κοντολέοντος “*Νάξος 1935*”. Στη φωτογραφία βλέπουμε ένα *όρυγμα*, όπως το αποκαλεί στο μικρό κιτρινωμένο μπλοκ που λειτουργούσε ως ημερολόγιο. Το όρυγμα είναι ένας από τους τάφους του Νότιου Νεκροταφείου της Νάξου κοντά στο εκκλησάκι της Αγίας Θεοδοσίας. Τα ευρήματα του τάφου τα βλέπουμε έξω από τον φρεσκοκαθαρισμένο τάφο, πάνω στο βράχο. Ρομαντική και χαρακτηριστική για την εποχή εικόνα, τότε που το εύρημα μετρούσε βασικά αυτό καθαυτό. Ο Κοντολέων, ωστόσο, είχε ενδιαφέρον και για την αποτύπωσή, όπως βλέπουμε στο μικρό μπλοκ όπου επιχειρεί μια αυτοσχέδια αποτύπωση.
3. Ας μη ξεχνάμε ότι η δεκαετία του '30 ήταν μια εξαιρετικά δύσκολη εποχή για τους ανθρώπους, ιδιαίτερα τους δημοσίους υπαλλήλους με τον πενιχρότατο μισθό- κάτι ανάλογο με τη σημερινή εποχή δηλαδή. Και αυτές οι οικονομικές δυσκολίες αποτυπώνονται όλες στο μικρό κίτρινωμένο μπλοκάκι του, όπου συσσωρεύονται ανασκαφικές πληροφορίες, σκαριφήματα των τάφων, βιβλιογραφικές παραπομπές, όπως για παράδειγμα μια σημείωση για πήλινα μποτάκια, ανάλογα με τα γνωστά ομοιώματα υποδημάτων που είχε βρει σε τάφο του Νότιου Νεκροταφείου της Νάξου: Ελευσίνος, Αρχ. Εφ. Και στο Libieghaus της Φραγφούρτης – σημείωση γραμμένη σε ξεχωριστό χαρτάκι από παρόμοιο μπλοκάκι και πιασμένη με καρφίτσα στο μπλοκάκι του 1935 (!). Κυρίως όμως το μπλοκάκι περιείχε αριθμούς και λογαριασμούς που αποτυπώνουν τις δυσκολίες της εποχής, όπως: *Εισητήρια Μουσείου Μυκόνου* (όλη η σελίδα) ή *χρέη στα εισητήρια 696* ! Σε άλλες σελίδες οι αριθμοί αφορούν υπολογισμούς εργατικών ή αγορά εργαλείων και αποτυπώνουν μοναδικά το οικονομικό άγχος της δεκαετίας του '30.
  4. Ωστόσο, παρά τις οικονομικές δυσκολίες που επέβαλλαν οι καιροί, ο Κοντολέων παρέμενε παθιασμένος με τα αρχαία και στο μικρό διάστημα που κράτησε η ανασκφή του Νότιου Νεκροταφείου τον Οκτώβριο του 1935 τριγυρίζει στη Νάξο προσπαθώντας να αποτυπώσει μνημεία, όπως βλέπουμε στο ίδιο μπλοκάκι: Πηγαίνει στο Φλεριό, κρατά σημειώσεις, σχεδιάζει - α θυμηθούμε ότι η φωτογραφική μηχανή τότε ήταν μεγάλη πολυτέλεια και οι εκτυπώσεις φωτογραφιών καθόλου εύκολες και πολύ δαπανηρές. Η σύγκριση ωστόσο αυτού του άτεχνου σκαριφήματος με κανονική φωτογραφία του μνημείου

δείχνει ότι οι απαιτούμενες πληροφορίες είναι σωστές.

5. Είμαστε στο 1935 και εάν υπήρχε συγκοινωνία δεν το ξέρουμε (ίσως να υπήρχε κάποιο από εκείνα τα αυτοκίνητα που αποκαλούσαν γκαζοζέν), αλλά ο Κοντολέων πηγαίνει ακόμα και στον Απόλλωνα και σχεδιάζει το τεράστιο άγαλμα, και μάλιστα με πολλές λεπτομέρειες και παρά το άτεχνο σχέδιο, η απόδοση είναι λεπτομερής με σημειώσεις και μετρήσεις, ενώ η λακωνικότητα των σημειώσεων δεν εμποδίζει τη ροή των πληροφοριών που είναι άφθονες και σημαντικές.
6. Στο ίδιο μπλοκάκι υπήρχε και μια σειρά αρνητικών από τις φωτογραφίες των ευρημάτων του Νότιου Νεκροταφείου. Ανάμεσά τους και αυτή της εικόνας που δείχνει τη Νάξο του 1935 ή μάλλον το Κάστρο από τα νότια, από την Αγία Θεοδοσία, όπου ήταν η ανασκαφή του τότε. Η εικόνα αποτυπώνει τη νότια πλευρά του Κάστρου που ευτυχώς παραμένει ακόμα ατόφια, αν και χαμηλότερα τα πάντα έχουν αλλάξει. Ο Κοντολέων, όπως προκύπτει από τις σημειώσεις του, ήθελε να δημοσιεύσει το υλικό του Νότιου νεκροταφείου, αλλά ο Β παγκόσμιος πόλεμος που μεσολάβησε τον απομάκρυνε από αυτό. Παρά ταύτα, μετά τον πόλεμο έστειλε τα αγγεία στη Μύκονο όπου υπήρχε ένας σπουδαίος συντηρητής, ο γνωστός και από πολλές άλλες δουλειές του στη ναξιακή κεραμική, ο Πολυκανδριώτης, ο οποίος τα συγκόλησε και τα συντήρησε. Ο χρόνος κύλησε, ο πόλεμος έγινε παρελθόν και ο Κοντολέων επανήλθε στις ανασκαφές της Νάξου αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου το 1949, στη Γρόττα και τα Απλώματα, αυτή τη φορά. Έτσι, το Νότιο Νεκροταφείου της Νάξου δεν πρόλαβε να το δημοσιεύσει και το υλικό μετά το θάνατό του πέρασε σε μένα και μου πρόσφερε την ευκαιρία μιας στενότερης γνωριμίας με το νησί και τους ανθρώπους του.
7. Οι ανασκαφές του Κοντολέοντος στη Νάξο συνεχίζονταν, όπως είπαμε στα Απλώματα και τη Γρόττα υπό τη σκέπη της Αρχαιολογικής Εταιρείας, αν και στο μεταξύ ο Κοντολέων είχε γίνει καθηγητής στο Πανεπιστήμιο και αργότερα Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων. Οι ανασκαφικές εκθέσεις του δημοσίευονταν συστηματικά στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας από το 1949 που ξεκίνησαν μέχρι το 1974 που ήταν η τελευταία του ανασκαφική περίοδος εδώ και μάλιστα μόλις πέντε ημερών, “λόγω των εξαιρετικών συνθηκών υπό τας οποίας ετέλει η χώρα”, όπως αναφέρει στα ΠΑΕ 1974 ο Βασίλης Λαμπρινουδάκης, που τον διαδέχθηκε. Δεν είναι εδώ ο χώρος και η στιγμή να μιλήσουμε για την εξαιρετικά μεγάλη σημασία αυτών των ανασκαφών, που απεκάλυψαν το Πρωτο-Κυκλαδικό νεκροταφείο των Απλωμάτων, τα κατάλοιπα της Μυκηναϊκής πόλης στη Γρόττα και τη Μητρόπολη, τα Γεωμετρικά, τα

Αρχαϊκά και νεώτερα στρώματα του οικισμού που εύκολα μπορεί να χαρεί κανείς σήμερα στο υπέροχο επιτόπιο μουσείο της Μητρόπολης. Οι οργανωτές μας ζήτησαν προσωπικές αναμνήσεις και σε αυτές περνάμε αμέσως.

8. Στη Νάξο ήρθα πρώτη φορά το 1970 - εποχή που το νησί δεν είχε ακόμη δεχθεί εξωτερικές επιρροές και η **Χώρα** ήταν ακριβώς όπως αποτυπώνεται στις καρτ-ποστάλ της εποχής, δηλ. ουσιαστικά μόνον το Κάστρο, το Μπούργο και η παραλιακή λωρίδα μπροστά του. Είχε όμως μια **μαγεία** που ξεκινούσε από το Κάστρο, την ξύλινη πόρτα της εισόδου, τα οικόσημα στα σπίτια του Κάστρου, τα στενά δρομάκια με τα φυτά μέσα στις μικρές αυλές, την Πορτάρα, το Βίντσι, την παραλία της Γρόττας που έβλεπες τα αρχαία όταν κολυμπούσες, αλλά και την παραλία με τα μικρά καϊκια και ακόμα τα εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, όπως ένα υπέροχο ιωνικό κυμάτιο, που τώρα πλέον είναι στο μουσείο ή ένα θαυμάσιο κιονοκράνο κτισμένο ανάποδα σε κάποιο σημείο του Κάστρου, όπου εξακολουθεί να παραμένει. Εξ ίσου γοητευτικοί όμως ήταν και οι άνθρωποι της Νάξου τότε, που διέθεταν μια ανεπανάληπτοι γνωσιότητα. Ανάμεσά στους Ναξιώτες που γνωρίσαμε τότε ξεχωριστοί θέση είχαν οι δυο στενοί φίλοι του Κοντολέοντος, ο αείμνηστος φαρμακοποιός και αρχαιοφύλακας **Δελαρόκας** και ο φιλόλογος, γυμνασιάρχης τότε, **Κατσουρός** που συμμετείχαν στην βραδινή παρέα μας καθημερινά. Ο Κοντολέων ήθελε τα βράδια όλη την τεράστια ομάδα στο ίδιο τραπέζι, όπου με τις συζητήσεις (όπου κυριαρχούσαν η Ευρυδίκη και ο Κατσουρός), μέναμε έως πολύ αργά - άλλοι ξύπνιοι και άλλοι, όπως η ομιλούσα παίρνοντας έναν υπνάκο στην καρέκλα κρυμμένη από τα ματια του καθηγητού πίσω από την πλάτη της Εύας Μπουρνιά, προς μεγάλη τέρψη του Βασίλη Λαμπρινουδάκη που το είχε ανακαλύψει και διασκεδάζε κρυφά. Ο υπνάκος δεν σημαίνει βέβαια ότι οι συζητήσεις ήταν ανιαρές. Αντίθετα οι άνθρωποι ήταν πολύ καλλιεργημένοι και οι συζητήσεις επιπέδου. Αλλά οι πρωταγωνιστές της συζήτησης είχαν τη δυνατότητα να ξυπνήσουν το πρωί, όποια ώρα ήθελαν, ενώ τα νεώτερα μέλη της ανασκαφής έπρεπε να ξυπνήσουν στις 6.00 το πρωί, να είναι όλη την ημέρα μέσα στον ήλιο μέχρι τις 3.00, μετά τρέχαμε σαν παλαβοί για μπάνιο στο Βίντσι (καθώς είμασταν πολύ νέοι) και το απόγευμα επανερχόμασταν στο σχολείο της Γρόττας που λειτουργούσε ως αποθήκη για να καταγράψουμε τα ευρήματα έως την ώρα του βραδυνού και τις ωραίες συζητήσεις.
9. Η ανασκαφή στη Γρόττα μόνον εύκολη δεν ήταν. Καθώς ήταν δίπλα στη θάλασσα το νερό φούσκωνε παντού και έπρεπε να χρησιμοποιούμε αντλία νερού για να δουλεύουμε. Χρειάζόταν μεγάλη προσπάθεια για να περισώσουμε κάποια στοιχεία στρωματογραφίας. Στο σκάμμα μου το 1971 ήμουν μαζί

με τον υπέροχο Μανώλη Ανευλαβή, εργάτη από τις Μέλανες που λάτρευε τον καθηγητή και την ανασκαφή και χωνόταν με τις γαλότσες του μέσα στη λάσπη και δούλευε με μεγάλη προσοχή και αφοσίωση, αλλά και με μεγάλη περιέργεια για τη συνεργάτριά του στο σκάμμα και την κυριακάτικη παρέα της και θυμάμαι κάποτε που με επισκέφθηκε η παρέα μου δεν του διέφυγε η βόλτα μου στο Κάστρο με παρέα τον κατοπινό σύζυγό μου. Με αγάπη και αθωότητα ρωτούσε αδιάκριτα για τα πάντα με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί μεταξύ μας μια σπάνια φιλία που μέσα μου παραμένει ζωντανή μέχρι σήμερα. Στο σκάμμα είχαμε πολλές στιγμές μεγάλης συγκίνησης, όπως όταν απρόσμενα βγήκαν τα δύο τεράστια κέρατα ελάφου. Ένα άλλο πρόσωπο που επισκεπτόταν την ανασκαφή και μας εντυπωσίαζε ήταν ο υπερήλικας παλιαός αρχαιολόγος Γαβαλάς, παλιός αριστοκράτης της Νάξου, όπως μαθαίναμε τότε, που εμφανιζόταν με ένα αστέιο καπέλο, σακκάκι και καμπαρντίνα κατακαλόκαιρα και φυσικά μπασιτόνι και γνώση της ιστορίας των ανασκαφών στη Νάξο απίστευτη.

10. Από τις επισκέψεις στην ανασκαφή συχνές ήταν και της νεαρής Πίτσας Λογαρά, συζύγου του Βασίλη Λαμπρινουδάκη, που επισκεπτόταν την ανασκαφή μαζί με τη μικρή κόρη της τη Νέλη που της άρεσε να χώνεται μέσα στο καρότσι της ανασκαφής για να φωτογραφηθεί. Συχνά ερχόταν επίσης στην ανασκαφή και η μικρή Εφη Κοντολέοντος που τότε θα ήταν γύρω στα 10 και μας εντυπωσίαζε με την ευφυΐα της, τη ζωηράδα της αλλά και την εκπληκτική ομοιότητα με τον πατέρα της.
11. Ο Κοντολέων εμφανιζόταν στην ανασκαφή γύρω στις 9.30 με 10.00 και ενημερωνόταν για την πορεία της, κάπνιζε πολύ, μας διηγόταν πολλές παλιότερες ευχάριστες και μη ιστορίες και μας γέμιζε με τη γοητεία του. Γιατί ήταν ένας εξαιρετικά γοητευτικός και φινετσάτος άνθρωπος, λακωνικός και ελαφρώς είρων. Νομίζω ότι μας αγαπούσε το ίδιο και εκείνος και όταν είχε την ευκαιρία να μας το δείξει το έκανε, όπως μια μέρα που δεν είχαμε ανασκαφή στη Γρόττα - υποθέτω θα ήταν Κυριακή- και ένας εργάτης του είχε πει ότι κάπου στο Σαγγκρί είχε εντοπίσει αρχαία. Ο Κοντολέων τότε πήρε τις τρεις Χάριτες που βλέπετε στην εικόνα και πήγαμε, είδαμε τον χώρο και καταλήξαμε στο σπίτι του εργάτη μας που μας έκανε το τραπέζι με ένα θαυμάσιο λαγό που είχε σκοτώσει στο κυνήγι του ο ίδιος. Παρών στο τραπέζι κι ο νεαρός γιατρός του χωριού που δεν θυμάμαι τη σχέση του με την οικογένεια.
12. Δεν θυμάμαι ποιος πήρε τις φωτογραφίες, αλλά θυμάμαι πολύ καλά ότι του ίδιου του καθηγητή δεν του άρεσαν οι φωτογραφίες και ένοιωθε πολύ αμήχανα, όπως μπορείτε να διαπιστώσετε από τη στάση του εδώ. Οι αρχαιολό-

γοι μας έλεγε φωτογραφίζουν τα αρχαία- όχι πρόσωπα και ποτέ τους εαυτούς τους. Άλλοι καιροί- άλλοι άνθρωποι...με αποτέλεσμα το εικονογραφικό υλικό που ήθελε για απόψε η Ειρήνη Γρατσία να είναι πολύ περιορισμένο. Πέρα από τις όμορφες μέρες στην ειδική τότε Νάξο και τις χαρές των απίστευτων ευρημάτων είχαμε και τις ατυχίες μας. Θυμώμαι ότι μεγάλο πρόβλημα στο νησί τη δεκαετία του 70 ήταν η λειψυδρία και στοιβαγμένη όλη η ομάδα τότε στο σπίτι της φιλόξενης Δέσποινας που έβαζε μάλιστα και τουρίστες να κοιμούνται στην ταρατσα και να χρησιμοποιούν το μοναδικό (νομίζω) μπάνιο του σπιτιού, το πλύσιμο ήταν πραγματικά μεγάλο πρόβλημα καθώς έπρεπε να περιμένεις σε ουρά συχνά και δέκα ατόμων για να πλυθείς. Αλλά και το ίδιο το νερό είχε πρόβλημα με αποτέλεσμα κάποια φορά να πάθω παράτυφο με υψηλό πυρετό και να τρέχει η φίλη μου η Εύα να με χώσει σε ένα πλοίο να φύγω για νοσοκομείο και χρειάστηκε σχεδόν ένας μήνας μετά για να επανέλθω.

13. Αλλά η ατυχέστερη ή μάλλον η δυστυχέστερη μέρα μου στη Νάξο ήταν, όταν έγινε η μεγάλη κλοπή των ειδωλίων. Εκείνη τη χρονιά ήμουν υπεύθυνη της καταγραφής στο σχολείο, όπου φυλάσσονταν τα ευρήματα μεταξύ των οποίων και τα κυκλαδικά ειδώλια από τους τάφους των Απλωμάτων. Η πόρτα του σχολείου έκλεινε με ένα λουκέτο και το κλειδί το είχα εγώ. Φανταστείτε, λοιπόν, την τρομάρα μου το πρωί μετά την κλοπή, όταν ξεκλείδωσα κανονικά (δεν φαινόταν παραβίαση) και ανακάλυψα ότι δεν υπήρχαν τα ειδώλια! Αρχισα να ψάχνω κάτω από τα θρανία μήπως κάποιος τα είχε κρύψει για πλάκα, αλλά βέβαια αυτά είχαν κάνει φτερά. Ετρεξα στον κ. Λαμπρινουδάκη που κι αυτός δεν το μπορούσε να το πιστέψει... Ήταν μια φοβερή στιγμή για όλους μας, για την ανασκαφή. Δεν θα επεκταθώ περισσότερο γιατί ευτυχώς σχετικά σύντομα εντοπίστηκε ο κλέφτης και τα ειδώλια ξαναγύρισαν στο μουσείο Νάξου, όπου ανήκουν. Αρκεί μονον να σας πω ότι λίγο μετά όταν γυρίσαμε στην Αθήνα ο θεοσευδής μου παρουσίασε πρόβλημα... Τυχαίο? Μπορεί.
14. Θα ήθελα όμως να κλείσω με κάτι ευχάριστο - και δυσάρεστο μαζί- όλα τα νομίσματα έχουν δύο όψεις, όπως λένε. Το καλοκαίρι του 74 ήρθαμε με τον Κοντολέοντα για ανασκαφή, αλλά μετά από 5 ημέρες, όπως προαναφέρθηκε, έγινε η τούρκικη εισβολή στην Κύπρο και ο καθηγητής αποφάσισε τη διακοπή της ανασκαφής και την επιστροφή της ομάδας στην Αθήνα. Μαζέψαμε, λοιπόν, τα μπογαλάκια μας και στηθήκαμε στο λιμάνι να πάρουμε το πλοίο. Και περιμένοντας βλέπω ανάμεσα στους επιβάτες που έβγαιναν από το πλοίο να είναι και ο άνδρας μου! Κινητά τηλέφωνα τότε δεν υπήρχαν και η επικοινωνία είχε τους ρυθμούς της. Είμασταν νιόπαντροι τότε, κι ο άνδρας μου μό-

λις γύριζε από την επιστράτευση και ερχόταν να με δει. Στη φράση του δεν ξαναφεύγω - η απάντηση ήταν βέβαια κι εγώ μένω !. Θυμάμαι οι μόνοι άλλοι που είχαν μείνει στη Νάξο τότε ήταν το ζεύγος Λαμπρινουδάκη, με το οποίο κάναμε το βράδυ μια θαυμάσια εκδρομή στη Μουτσούνα και αυτό με το αυτί στο ραδιόφωνο- κυρίως η Πίτσα- για να δούμε μένουμε ή φεύγουμε από το ΝΑΤΟ, όπως είχε εξαγγείλει ο Καραμανλής.

Αγαπητοί φίλοι,

οι όμορφες αναμνήσεις από τη Νάξο είναι άπειρες- οι βραδυές στην ταβέρνα του Τσινατνομάρκου, τα βράδια στου Βιλαντώνη (τόρα Βαλληνδρά) με το μέτρημα των αγέρηδων (τραπεζάτος-καρεκλάτος), τα πανηγύρια που τρέχαμε και χορεύαμε με τον άλλο αγαπημένο φίλο τον Μύρωνα Μπικιάκη, και άλλα πολλά. Και βέβαια αργότερα, μετά το 79, συνεχίσαμε με επισκέψεις στις νεώτερες ανασκαφές και στα σπουδαία αρχαιολογικά έργα που γινόντουσαν από τον κ. Λαμπρινουδάκη και την κ. Μπουρνιά και για ένα μεγάλο διάστημα με τη μελέτη της Γεωμετρικής κεραμικής στο μουσείο παρέα με τους εξαιρετικούς φύλακες με τους οποίους αναπτύξαμε μια θαυμάσια φιλία, κυρίως με τον Γιάννη και την Αλεξάνδρα Κονδύλη, αλλά και τα νεώτερα τότε παιδιά. Η συγκεκριμένη μελέτη αιωρείται ακόμα, αλλά ελπίζω όχι για πολύ, και με αυτήν την αισιόδοξη σκέψη κλείνω και σας ευχαριστώ όλους θερμά για την υπομονή σας.

Νότα Κούρου

